بيان تاريخي حالات

حضرت امام اعظم عنه

ابو حنيفه رضي الله تعالى عنه

تاليف حضرت خواجه حبيب الله جان فاروقي

المعروف به حضرت شاه آغا صاحب مجددي رحمة الله

تعالى عليه

۷۸۶
۹۲

حضرت امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ

69
49

تألیف

عمدة العلماء قدوة الاتقیاء زبدة الاولیاء حضرت قبلہ

خواجہ عبد اللہ جان فاروقی المعروف بہ حضرت شاہ آغا

مجددی سرہندی معصومی قیومی قدس سرہ العزیز

راقم الحروف

فقیر عبد الرحیم مجددی عفی عنہ

۹.۹.۱۹۸۷

[illegible]

باب پهريون منجهه بيان تاريخي حالات ۽ اخلاق وعادات امام صاحب جي

امام صاحب جو نالو نعمان ڪنيت ابوحنيفه. مگر دنيا ۾ امام
اعظم جي لقب سان مشهور آهي سندس پيءُ جو نالو ثابت
آهي سندس ڏاڏي جو اصل نالو زوطيٰ (بروزن صغريٰ وڪبريٰ)
آهي مگر پوءِ عرب ۾ معروف نعمان سان ٿيو آهي انهيءَ سبب
ڪري ڪن مورخن سندس نالو زوطيٰ لکيو آهي ۽ ڪن عرفي
نالي سان نعمان ڪري لکيو آهي مطلب ته سندس نالا "زوطيٰ" ۽
"نعمان" امام صاحب جي ڏاڏي جا آهن اگرچه ڪن مورخن
جي روايت موجب امام صاحب عربي النسل آهي ۽ انهيءَ ثابت
لاءِ بي سود ڪوشش به ڪئي اٿن مگر حقيقت ڪري صحيح
روايت موجب پاڻ فارسي النسل آهي ۽ شاهي خاندان ايران سان
سندس تعلق آهي ۽ بادشاهن ايران جي اولاد مان آهي خود
امام صاحب جي پوٽي اسماعيل بن حماد جو بيهجو شجرو سان
ڪيو آهي سوئي صحيح ۽ معتبر آهي جو ته صاحب البيت
ادريٰ بما في البيت يعني اسماعيل بن حماد بن ابوحنيفه
نعمان بن ثابت بن نعمان بن مرزبان باقي مٿي سلسله

شجره جو حضرت آدم تائين مورخن ڪتابن ۾ لکيو آهي جنهن ۾ نالن
۾ ۽ تعداد ۾ گهڻو اختلاف آهي هڪڙي روايت هن طرح آهي ته
امام ابو حنيفه نعمان بن ثابت بن نعمان بن مرزبان بن ثابت
بن قيس بن يزدجرد بن شهريار بن پرويز بن نوشيروان
بن قباد بن فيروز بن يزد جرد بن بهرام گور بن شاپور بن
هرمز بن نرسي بن بهرام بن اردشير بن بابڪ بن بهمن بن
ساسان بن بهمن بن اسفنديار بن گشتاسب بن لهراسب
بن بهمن بن ڪيقباد بن داراب بن طهماسپ بن نمرود بن
ڪنعان بن آدم بن سام بن نوح عليه السلام بن لامڪ بن
متوشلخ بن اخنوخ بن مارد بن مهلائيل بن قينان بن انوش بن
شيث بن آدم عليه السلام

اگرچ قديم زماني جو پورو پورو شجره ثابت ڪرڻ مشڪل آهي
۽ زماني جي انقلابن ڪري اختلاف هجڻ ۽ نالن ۾ فيرقار ۽ گهٽ
وڌ ٿيڻ ضروري آهي خصوصا اهل عجم جو تنهن ڪري انهن تحقيق
۾ مغز خوري ڪرڻ عبث آهي في الحقيقت هي سڀ يعني علم ۽
عقل ۽ دين ۽ تقوي ۽ فضيلت ۽ شرافت خدا جي ذات آهي
ڪنهن جي اصل نسل يا ذات تي بيٺل نه آهي جنهن لئي لکي

مغرا

تفصيل ڏئي ٿي

۽ ڪاملن جو چوڻ آهي-

بهرحال مطلب ته امام صاحب جو ڏاڏو زوطي فارس جي ملڪ جو ٻانهي النسل ماڻهون هو جنهن مهل اهو ملڪ ايران جو اسلام جي قبضي ۾ آيو ۽ اهل اسلام جي هٿن سان تڪ لاڳاپو پيدا ٿيو ۽ ڪوفه جو شهر جي ملڪن جي وسطي ٿي تيار ٿيو ۽ خلافت جو پاي تخت ٿيو ۽ علم ۽ هنر ۽ تجارت سان مجموع ۽ مشهور ٿيو ۽ ماڻهون ملڪن ملڪن جا اچي ماڻهس آباد ٿيا اهڙي وقت ۾ زوطي به اسلام جو شوق ڪري يا تجارت جي مدنظر ڪري يا ٻين سببن ڪري اهڙي شهر ۾ رهڻ رکيو ۽ پنهنجو ملڪ ڇڏي اچي ڪوفه ۾ سڪونت اختيار ڪئي جي اهو مبارڪ وقت ۽ موچارو زمانو هو جو امير المومنين باب مدينة العلم شاه ولايت مآب حضرت علي شاه ڪرم الله وجهه ڪوفه ۾ مسند آرائي اورنگ خلافت هو ۽ زوطي به سندن خدمت ۾ حسن عقيدت سان حاضر ٿيندو هو ۽ سندن صحبت بابرڪت ڪان بهره اندوز ٿيندو رهندو هو.

شهر ڪوفي جو مختصر جغرافيه ۽ تاريخي احوال

ڪوفو عراق جي ملڪ ۾ جنهن کي هينئر "ميسوپوٽيميا" چوندا آهن اقليم ثالث جو شهر آهي قديم زماني ۾ فقط بدوي عربن جي جهوپڙن جا ڳوٺ هوندا هوا حضرت امير المومنين عمر بن الخطاب رضي الله تعالیٰ عنه جي حڪم سان سنه ١٦ يا ١٧ هجري ۾ هتي هڪ شهر ٻڌڻ جي تجويز ٿي "قادسيه" جي جنگ ۾ جڏهن سعد بن ابي وقاص جي سپهسالاري هيٺ يزدجرد آخري بادشاهه ايرانين کي سخت شڪست آئي ۽ اها زبردست حڪومت ۽ وسيع ملڪ ۽ مقبول دولت جاهه ۽ جلال ڪيانين اسلامي بادشاهي ۽ فرمان روائي هلائيندي اسلام جي قبضي ۾ اچي وئي ۽ انهي تاج ۽ تخت مال ۽ دولت مسلمانن کي حاصل ٿي ۽ سمورو ملڪ اسلام جي پاڻ ۾ اڻڻ جي سلسلي ۾ ٿيو تڏهن سياسي ۽ تمدني مصلحتن جي ضرورتن ڪري ٻن ملڪن يعني حجاز عراق عرب ۽ فارس عراق عجم جي سرحد تي امير المومنين شهر ٻڌڻ جو حڪم ڪيو ۽ اها سرزمين منتخب ڪري اتي شهر جو بنياد وڌو ترقي ڪندو ويو جو جلد ئي عاليشان شهر ٿي ويو ۽ جو اڃا ٻن ملڪن جا ماڻهون اچي هت لڳا ۽ ٻن ملڪن جو مرڪزي شهر ۽ وڏو تجارتگاهه يعني واپاري منڊي ٿي ويو. ڪتابن لکيو آهي ته فقط اهل عرب مان ٻارهن هزار گهر ربيعه ۽ مضر جا ۽ ٢٤ هزار گهر ٻين عربن جا ۽ ٦ هزار

گهر ڪين وارا ڪوفه ۾ آباد ٿيا ۽ سورهن[16] ميلن ۾ شهر پکڙيل هو ۽ اصحابن مان
گهڻن مهاجرن ۽ انصارن اچي اتي سڪونت اختيار ڪئي خصوصاً حضرت شير
خدا علي مرتضيٰ ڪرم الله وجهه خاص پنهنجو پائي تخت خلافت جو اتي مقرر ڪيو
۽ انهن شهر جي تعريف ۾ پاڻ فرمائيندا هوا ته هي شهر ايمان جي کاڻ ۽ اسلام
جو مرڪز آهي تحقيق خدا تعاليٰ ان شهر جي ماڻهن سان مشرق ۽ مغرب ۾
اسلام کي مدد ڏيندو جهڙيءَ طرح حجاز وارن سان اسلام کي مدد ڏنائين ۽
۽ سلمان فارسي چيو آهي ته ڪوفو قبو اسلام جو آهي انجا ماڻهون اهل الله آهن
۽ جيڪو مومن شخص هوندو انهن ڏانهن لاڙو رکندو ۽ ٻين بزرگن جا قول به
ڪوفه جي تعريف ۾ گهڻا مروي آهن خود حضرت امير المؤمنين عمر بن الخطاب رضي الله عنه
ڪوفه کي رمح الله ڪنز الايمان جمجمة العرب جو خطاب
ڏيندو هو

هڪ هزار پنج سو اصحابن مان ٢٤ خاص اصحاب بدر جا هوا ڪوفه ۾
رونق افزا هئا۔ مطلب ڪوفه جو شهر علم ۽ دين ۽ فيض ۽ برڪتن جيڪري گهڻو
۽ دنيا ۽ اسلام جي پائي تخت هجڻ جيڪري ممتاز ۽ دنياوي حيثيت جي
هر صورت ڪمال ترقي کي پهتل هو ۽ بوستان عالم جو گويا گلدستو هو مگر
افسوس جو زماني جي گردش جيڪري اهو عروس البلاد دل وڻندڙ شهر هاڻي
ويران ٿي ويو آهي اڄ ڪلهه انجو نشانو ڪونه آهي والبقاء لله وحده

امام صاحب جو پيءُ ثابت ڪوفه ۾ رهندو هو، هڪڙي ڏينهن روزي پنهنجي
فرزند ارجمند کي حضرت عليشاه ڪرم الله وجهه جي خدمت ۾ دعا ڪرائڻ لاءِ
وٺي آيو، ان حضرت شاه ولايت مآب بزرگانه شفقت فرمائي انجي ۽
انجي اولاد جي حق ۾ دعا خير ۽ برڪت جي ڪئي، جا خدا تعالى قبول ڪئي
ترجمة الامام
جو سندس اولاد مان ابو حنيفه جهڙو امام اعظم پيدا ٿيو جنهنجي علم ۽ فيض
۽ برڪت سان سارو جهان منور ٿيو. امام صاحب جي پوٽي اسماعيل بن حماد
جو چوڻ آهي ته اسانکي حضرت علي شاه ڪرم الله وجهه جي دعا آهي جا انهن
۾ منهنجي ڏاڏي لئي ڪئي آهي پس جنهنجي برڪت اسان سان شامل
حال آهي. امام صاحب جو پيءُ ثابت پنهنجي واپار جو ڌنڌو ڪندو هو ڪپڙي
جو وڏو تاجر واپاري هو ۽ نهايت متقي ۽ پرهيزگار شخص هو. نقل
آهي ته هڪڙي ڏينهن نديءَ تي وضو ويٺي ڪيائين ته هڪڙو صوف پاڻيءَ ۾ ترندو
آيو انهين مان هن کڻي کاڌو ۽ ته دل ۾ شڪ آيس ته هي پرائي باغ جو
ميوو هو مونکي کائڻ درست نه ٿيو هوندو سو اهو صوف لڪ انهين اڏ پرتاو
وٺي هليو ويو تان نجو ان انهين باغ ۾ جتان اڏ وهندي آهي ويو ۽ باغ جو
مالڪ سان وڃي احوال ڪيائين، هن شخص کي سندس تقوى ۽ ورع جو نهايت
تعجب ٿيو ۽ حسن اعتقاد جو منجهس پيدا ٿيو تانجو سلسلو ڏٺي جو سالس
گڏينيا ۽ آخر پنهنجي ڌي جا اها صاحب حسن جمال ۽ اهڙي پلڪ لئن

۽ عصمت مآب ۽ پرهيزگار رهئي شادي ڪرائيائين ۽ ان ذخترجي بطن مان

فرزند نيڪ اختر امام ابوحنيفه پيدا ٿيو - جنهن جو نالو مائٽن نعمان رکيو مگر (رحمة الله عليه)

الهنگي خبر نه هئي ته آئينده زماني ۾ امام اعظم جي نالي سان مشهور ٿيندو

۽ سراج الامة جي لقب سان پڪاريو ويندو

امام صاحب جي تولد ۽ نشو نما ۽ زماني ۽ علم ڏانهن توجه ڪرڻ جو سبب

امام صاحب سنه ۸۰ هجري خليفه عبدالملڪ جي دور حڪومت ۾ ڪوفه

جي شهر ۾ پيدا ٿيو اگرچه عبدالملڪ جو پائي تخت شام جو ملڪ هو

مگر ڪوفو ان وقت ۾ اصحابن ۽ تابعين جو مرڪز هو ۽ عالمن ۽ فاضلن

جو عاليشان مرجع هو ۽ عام خاص ماڻهون انهن جي صحبت کان

فيضياب هوا شريعت جو مشغلو عام طرح شائع ۽ ذائع هو - حتيٰ ڪه

ڪوفه جو گهر علم جو گهوارو هو - جنهن ته امام صاحب جي تاريخي حالات ۾

بادشاهن جو به ذڪر ٿئي تو ته ڪري بهتر آهي ته ناظرين جي زياده

واقفيت لاءِ انهن بادشاهن جو به مختصر احوال بيان ڪيو وڃي جي انهين

زماني ۾ ٿي گذريا آهن -

معلوم هوڻ گهرجي ته جنهن امام حسن سڳورو خلافت کان دستبردار

ٿي سنه ۴۱ هجري ۾ امير معاويه کي خلافت سپاري ڏني ته تنهين

(امام صاحب جي زماني جي بادشاهن جو تذڪرو)

امير معاويه مستقل بادشاهي ويه سال حڪومت هلائي رجب جي مهيني
سنه ٦٠ هجري ۾ ٧٧ سال جي عمر ۾ دمشق سندس پائي تخت شهر ۾
وفات ڪيائين ۽ سندس وليعهد پٽ يزيد جاءِ نشين ٿيو جنهن جي سوانح
عمري جهان کي معلوم آهي بيان ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي. تخميناً چار سال
هزار خواري ۽ خرابي سان حڪومت جو ور هلائي شام جي ملڪ ۾ ٣٩
سال جي ڄمار ۾ سنه ٦٤ هجري مهيني ربيع الاول ۾ مري ويو. پوءِ سندس پٽ
معاويه بن يزيد بن معاويه جاءِ نشين ٿيو مگر هي مرد خدا ترس ۽ نيڪوڪار
هو ۽ پنهنجي پيءُ جي بداعمالن کان هميشه نادم ۽ شرمسار رهندو هو انهيءَ
سبب ڪري تخت تان دستبردار ٿي ويو ۽ جلد ئي انهيءَ سنه ٦٤ ۾ مري ويو ۽
پنهنجو جانشين ڪو مقرر نه ڪيائين ۽ ملڪ ۾ خلافت تي نزاع ۽ اختلاف
پيدا ٿيو ملڪ حجاز ۽ يمن ۽ عراق جو عبدالله بن زبير جي پاسي ٿيو ۽
ابن زبير سان بيعت ڪيائون ۽ شام جو ملڪ ۽ مصر جو ملڪ مروان بن الحڪم
جي قبضي ۾ آيو ۽ ابن زبير سان جنگيون شروع ڪيائين مگر انهيءَ جنگ جلد ئي
پاڻ ڏهه مهينا حڪومت ڪري سنه ٦٥ ۾ مري ويو پنهنجو پٽ عبدالملڪ
جاءِ نشين ڪري ويو.

عبدالملڪ بن مروان بادشاهي کان اڳي ڏاڍو چڱو عابد ۽ پرهيزگار ۽
عالم شخص هو. هي پهريون شخص آهي جو اسلام ۾ عبدالملڪ جي نالي سان

سڪي

مسمي ٿئو آهي ۽ ٻيو ٻئي شخص آهي جنهن اسلامي سڪو جاري ڪرايو. اڳي رومي سڪو هلندو هو. ۽ امام زين العابدين جي صلاح سان سڪه تي هڪڙي پاسي مان توحيد ٻئي پاسي کان رسالت ۽ شهر جو نالو ۽ سنه ضرب ڪرايا ۽ سندس وقت ۾ عبدالله بن زبير حجاز تي قابض هو ۽ عراق تي سندس ڀاءُ مصعب بن زبير حاڪم هو جو عبدالملڪ گهڻين جنگين کان بعد مصعب کي ماري عراق ۽ خراسان پنهنجي قبضي ۾ آندو باقي ابن زبير جي جنگ لاءِ جو مڪه شريف ۾ مسند نشين هو حرم شريف جي بيحرمتي ڪري ڪو مسلمان جرأت ۽ پيش قدمي نٿي ڪري سگهيو ۽ عبدالله بن زبير سان جنگ ۽ جدل ڪرڻ کان پهلو تهي ڪئي ٿي آخر حجاج بن يوسف ثقفي مشهور ظالم اهو ڪم پاڻ تي کنيو ۽ عبدالملڪ کان لشڪر وٺي پاڻ سان عبدالله بن زبير تي ڪاهي ويو چار مهينا حرم شريف ۾ محصور رکيو ۽ جبل ابو قبيس تي منجنيق جو ان وقت جي زمانه جي توپ جهڙو ڪم ڏيندي هئي نصب ڪري حرم شريف ۾ گوله باري ڪندو رهيو ۽ عبدالله بن زبير ۾ بهادري سان مقابلو ڪندو رهيو تان جو حجاج جو لشڪر غلبو ڪري حرم شريف ۾ گهڙي آيو ۽ عبدالله بن زبير کي حرم شريف ۾ قتل ڪريو ۽ سوري تي لٽڪايو ۽ اهڙيءَ طرح سان ملڪ سمورو عبدالملڪ جي زير نگين ۽ مسخر ٿيو پاڻ بنفسه ته جهڙو تهڙو هو مگر حاڪم ۽ گورنر سندس ملڪن تي

تي تمام سخت ۽ بيرحم ۽ جابر ھئا جھڙيءَ طرح حجاج عراق ۽ حجاز تي پاڻ سنڌ تي
محمد بن يوسف يمن تي مھلب خراسان تي موسى بن نصير مغرب تي محمد مروان
جزيره تي وڏا بيرحم

مطلب ته عبدالملڪ ٢١ سال پندره ڏينھن بادشاھي ڪري ۽ زبردست حڪومت جو
پڪو بنياد ڄمائي شوال سنه ٨٦ ۾ مري ويو ۽

وليد بن عبدالملڪ بن مروان

سندس پٽ جاءِ نشين ٿيو وڏي دٻدٻي وارو زبردست بادشاھ ھو قرآن
شريف جو ختمون ٽن ٽن ڏينھن ۾ پڙھندو ھو رحم دل ھو ۽ سخي ھو. انڌن
منڊن ۽ اپاھجن لاءِ روزينا مقرر ڪيا ھوا ۽ جامع مسجد اموي جا دمشق ۾
عاليشان بي نظير مسجد مشھور آھي سا دنيا ۾ سندس يادگار آھي ۽ سندس
خلافت ۾ گھڻا ملڪ جھڙيءَ طرح سنڌ ھند اندلس وغيره فتح ٿيا. نوَ
سال اٺ مھينا حڪومت ڪري ١٥ جمادي الآخر سنه ٩٦ جي "دير مروان" ۾
مري ويو ۽ سندس ڀاءُ

سليمان بن عبدالملڪ بن مروان

سندس جاءِ نشين ٿيو. نھايت فصيح بليغ اديب غازي عادل ۽
ديندار بادشاھ ھو خوبصورت بنھايت ھو. اڳوڻن مرواني بادشاھن جا
جيڪي ظالم گورنر ملڪن ۾ مقرر ھوا سي معزول ڪيائين ۽ انھن مظالم

منسوخ ڪرايا ۽ اهل بيت سان عداوت يا انهي ڳالهه ڪرائڻ جهڙا طرح مرواني
ڪندا هوا سي بند ڪرايا ۽ نماز جي وقتن جا هنن تاخير ڪرائي ٿي سا وري پورن
وقتن تي جاري ڪرايا ۽ عمر بن عبد العزيز جهڙو عادل صالح شخص پنهنجو وزير
مقرر ڪيا ۽ ابن سيرين چيو آهي ته سليمان پنهنجي خلافت شروع به خير سان
ڪيا ۽ ختم به خير سان ڪيا ۽ - شروع نماز کي پورن وقت پڙهڻ سان ڪيا ۽
۽ پڇاڙي ۾ عمر بن عبد العزيز جهڙو صالح بندو پنهنجو جاءِ نشين مقرر ڪيا ۽
¼٢ سال ٨ مهينا حڪومت ڪري ١٠ صفر سنه ٩٨ هجري ويو سنڌ ۾ سوت

عمر بن عبد العزيز بن مروان

سنڌ ۾ جاءِ نشين ٿيو - تابعين ۾ وڏو عالم ۽ صالح عمر بن عبد العزيز مجدد ۽ مجتهد
۽ قطب زمانه جو آهي سنڌ ۾ عدل ۽ تقويٰ ۽ خدا ترسي ۽ رعيت پروري جون ڳالهيون
ڳالهيون مشهور آهن - جو ثاني عمر بن الخطاب آهي امام احمد بن حنبل فرمايو آهي ته تابعين
۾ سڀ کان وڏو آهي جنهن جو قول حجت آهي سو عمر بن عبد العزيز - ۽ امام
شافعي فرمايو آهي ته خلفاء راشدين پنج آهن چار يار رسول ۽ پنجون عمر بن
عبد العزيز - في الواقع عمر بن عبد العزيز عدل ۽ انصاف ۽ خدا ترسي ۽ تقويٰ ۾
امير المومنين عمر بن الخطاب جو ثاني هو ۽ حضرت امير عمر جو ڏهٽو هو يعني ماءُ رضي الله عنه
سندس ڌيءَ عاصم ابن عمر بن الخطاب جي آهي ۽ خلافت جا ڏينهن به رضي الله عنه
حضرت ابا بڪر صديق خليفه اول جيترا يعني ٢ سال پنج مهينا ٿيس - رضي الله عنه

رنگ جو اڇو ڳاڙهو ڳلن سهڻو بدن جو نحيف مگر هيبت وارو چاليهن ورهين جي
عمر ۾ سنه ١١١ هه ۾ وفات ڪيائين تنهن کان پوءِ ويو سندس ڀاءُ

يزيد بن عبدالملڪ بن مروان

يعني سليمان ۽ وليد جو ننڍو ڀاءُ تخت نشين ٿيو جو سليمان اهڙو عهد نامون
ساڻس ڪيو هو سو بادشاهه ڪجهه وقت چڱو هيو مگر پوءِ عياشي ۾
تمام غرق ٿي ويو ۽ گمراهه ٿي ويو. نقل آهي ته هڪڙي ڏينهن پاڻ چيائين ته جيڪو شعر
قول آهي ته ڪنهن بادشاهه کي به غم کان خالي هڪ ڏينهن نصيب نٿو ٿئي. تنهن ڳالهه کي
غلط ثابت ڪرڻ لاءِ پوءِ حڪم ڪيائين ته اسباب عيش ۽ عشرت جا سڀ موجود
ڪرايا وڃن ۽ ڪو به ماڻهون ڪا به ڳالهه غم ۽ ڏک ۽ ارمان جهڙي آڻي نه ٻڌائي ۽ پاڻ
پنهنجي معشوقه سان جا حبابه نالي هئي ۽ پنهنجن خاص دل لڳائيندڙن سان
محل سرائي ۾ آرام ڪرڻ لڳو اتفاقاً حبابه ڪا انگور جي ڏاڻي جو داڻو
وات ۾ ڏيڻ سبب نڙي ۾ اٽڪي پيس ۽ ان ئي جوش مان نڙي ۾ اهڙو اٽڪي
ڦاسي پيو جو نه هيٺ ويو نه مٿي آيو تنهن مان ساهه گهٽجي پيس ۽ اهوئي
نڪري آيس گهٽجي مري ويئي مگر هن جو اجل آيو هو سا مري ويئي بادشاهه
جا هوش حواس خطا ٿي ويا ۽ دماغ ڦري ويو ۽ هن کي پاڪر پائي ڏينهن ڏيندو هو ۽
زارو زار روئيندو هو ۽ پوءِ جو حڪم ٿيڻ ڏنائين ته لاش دفن ڪيو ويو ۽
گندو ٿي ويو پوءِ پاڻ ڇاپائين ۽ وري لوڏائي قبر مان ڪڍائين ۽ اک

ارمان

ارمان مان هڪ ڏينهن جي اندر پاڻ پنيانس مري ويو. بهرحال هي ٻه چار ورهيه هڪ مهينو حڪومت جو دور هلائي شعبان ١٠٥ھ مري ويو ۽ تهان پوءِ سندس ڀاءُ

هشام بن عبد الملڪ بن مروان

تخت نشين ٿيو وڏو عقل وارو سياستدان بادشاه هو رنگ جو اڇو بدن جو ٿلهو شڪل جو سهڻو جوان هو حڪومت جو چرخو چڱيءَ طرح هلايائين سندس وقت ۾ ملڪ امن امان ۾ رهيو مگر مال گڏ ڪرڻ جو حرص گهڻو هوس ۽ خرچ کان مسڪ ۽ بخيل هو قدرت جا رنگ ڏسو جو آخر ۾ ڪفن پنهنجو نصيب نه ٿيس يعني سندس مرڻ کان پوءِ سڀ بادشاهي ۽ مال متاع تي وليد بن يزيد قابض ٿيو ۽ هن جو ڪفن دفن قرضي تي پورو ڪيائون ١٩ سال ڪجهه مهينا حڪومت هلائي ٥٣ سال عمر ڀوڳي ڪري ١٢٥ھ ربيع الاول ۾ مري ويو ۽ سندس جاءِ نشين

وليد بن يزيد بن عبد الملڪ

بادشاهه ٿيو جو سندس پيءُ هن کي پنهنجي ڀاءُ هشام کان بعد وليعهد ڪيو هو مگر هشام سندس بد افعالن جي ڪري هن کي لوڏي ترڙي ڪيو هو جڏهن هشام مري ويو ته هو وليعهدي جي ڪري ماڻهن ساڻس بيعت ڪئي ۽ بادشاهي جو تخت نشين ٿيو. شڪل تمام سهڻو ۽ طاقت وارو پهلوان

هٿ جو جوان ۽ سخي هو لڳنڱو جو نهايت فصيح ۽ بليغ ۽ قابل شاعر هو مگر
تمام فاسق ۽ فاجر هو فسق فجور پڻ ان کان ظاهر ظهور ۾ رات ڏينهن شراب
جي نشي ۾ غرق رهندو ۽ ناچ ۽ راڳ روپ سان مشغول هوندو هو انهي حالت جي
هئڻ ڪري تخت تان لاهي قتل ڪيو ويو ۽ ماڻهن جي عبرت لاءِ سندس سر شهر جي
مناري تي آويزان ڪيو ويو هڪ سال ۽ ٽي مهينا بادشاهي ڪري جمادالاول
سنه ١٢٦ ۾ قتل ڪيو ويو ۽ تنهن کان پوءِ سندس سوٽ

يزيد بن الوليد بن عبدالملڪ الناقص

وليد جي مارجڻ کان پوءِ پاڻ تخت نشين ٿيو ۽ ظاهر اچنگا اخلاق اختيار
ڪيائين بلڪ عمر بن عبدالعزيز جي پيروي ورتائين مگر بادشاهي ۽ عمر سندس
وفا نه ڪئي ڇهن يا پنجن مهينن کان پوءِ پاڻ انهي سال جي ذوالحج مهيني ۾
طاعون جي مرض سان وفات ڪيائين ۽ خلافت جا ڏينهن بگڙ ترم ڪنيا ۽
پورو آرام نه مليس پوءِ سندس ڀاءُ

ابراهيم بن وليد

سندس وليعهد تخت نشين ٿيو مگر خلافت تي انجا نيڪو رتسلط
نه ٿيو هوس فقط ٻه مهينا ويهه حڪومت جو ذائقو چکيو ۽ مروان بن محمد
سان جنگيون شروع ٿيون جنهن ۾ پاڻ مارجي ويو ۽

مروان الحمار

مروان الحمار

تخت نشين ٿيو هي آخري بادشاه بني اميه جو آهي امير معاويه رضي الله عنه کان مروان آخر
تائين ۱۴ ڄڻن بادشاهي ڪئي ۽ هنن جو پائي تخت شام جو ملڪ هو ۽ بني اميه جي
حڪومت جو هڪ سئو سال هن مروان تي پورو ٿيو ڇو ته ڪري عربن جي اصطلاح
موجب هن کي مروان الحمار چيو ويو ته پنج سال بني عباس سان جنگيون ڪري
آخر سنه ۱۳۲ ۾ پاڻ جنگ ۾ مارجي ويو ۽ خلافت بنو عباس کي هٿ آئي دنيا
جي دستور ۽ قدرت جي قاعدي موافق جڏهن مروانين عيش پرستي اختيار
ڪئي ۽ پاڻ ۾ خانه جنگي شروع ٿي حڪومت ڪمزور طاقت ٿي ۽ سلطنت ۾ زلزله
پيدا ٿيو ته عين الهين وقت ابو العباس عبدالله ملقب به سفاح بن محمد بن علي
بن عبدالله بن عباس رضي الله تعالیٰ عنه خلافت جو دعويٰ ڪري ڪوفه ۾ مسند
ٿيو ۽ ماڻهن بيعت خلافت جي جمع جي ڏينهن ۱۳ ربيع الاول سنه ۱۳۲ سالس
ڪئي ۽ پنهنجي چاچي يعني عبدالله بن علي کي وڏي لشڪر سان شام
ڏانهن مروان الحمار جي جنگ لاءِ موڪليائين ۽ مروان به مقابلي لاءِ لشڪر ٺاهي ويو
جو آخر مغلوب ٿيو ۽ مروان هارائي ڀڳو ۽ عبدالله جو لشڪر سندن ڪاهي پيو تان جو
ڪن ٻيڙين ۾ وڃي پوريائون ۽ خود مروان الحمار کي باقي لشڪر سميت قتل ڪيائون
۽ بني اميه خاندان کي سمجهي ٻين سان جماعت جون جماعتون جهلي قتل
ڪيائون گويا امام حسين رضي الله تعالیٰ عنه جي ڪربلا جي واقعه جو ور

انهنکان ورتائون انهيطرح سان مروانين جي حڪومت جو خاتمون ٿيو جي ڪا به بنياد رکڻ ٿي جي ته ابو مسلم خراساني جو بنو اميه جي دولت جي زوال جو باعث ٿيو آهي ۽ بني عباسن جي طرفداري ۽ حمايت ۾ هن شخص تمام گهڻي پروپيگنڊ يعني شوقين برپا ڪئي آهي تمام دانا ۽ مدبر ۽ سياستدان ۽ جابر ۽ ظالم ۽ خونخوار حاڪم هو جو آخر انهن عباسن جي هٿان پاڻ به مارجي ويو آهي مذڪوره سندس نالو تواريخ ۾ هميشه يادگار آهي مطلب ته سفاح پاڻ به نهايت زبردست جابر ظالم ۽ خونخوار بادشاه هو گهڻي خونريزي ڪرڻ ڪري سفاح (جنهن جي معنى گهڻي خونريزي ڪندڙ آهي) جي نالي سان مشهور ٿيو ابتدائي تسلط ۽ حڪومت جي وقت جيڪي مظالم ڪيا آهن تن جي بيان ڪرڻ سان دل انسان جي ڏهلجي ٿي پئي هر حال بخت جي ياوري ۽ تلوار جي زور سان ملڪ ورتائين ۽ جن ماڻهن مان خوف خطرو هوس خصوصاً بني اميه ۽ اهلبيت جي قتل ۽ بيخ ڪني ۾ مشغول ٿيو تان جو عين جواني ۾ ٣٣ سالن جي عمر ۾ چار سال تي مهينا حڪومت هلائي چيچڪ جي بيماري سان ذي الحج ١٣٦ھ ۾ مري ويو ۽ پنهنجي وڏي پاءُ

ابو جعفر منصور دوانقي کي

پنهنجو جانشين مقرر ڪيائين ۽ جو ١٣٦ھ خلافت تي ويٺو دوانقي سان انهيءَ سبب ڪري مشهور ٿيو جو حساب ۾ تمام سخت گير هو ۽ پنهنجن

زبردستي کان دمڙي دمڙي جو حساب وٺندو رهيو جنهن ڪري هنن جي حڪومت جيئن
واڳون هٿ آيون بني اميه جي بادشاهي زائل ٿي ۽ هنن جي نئين بادشاهي برپا
ٿي وري ملڪ ۾ گوڙ شور هلندو هو ته هن پنهنجن مخالفن ۽ بني اميه جي
طرفدارن جي پاڙ پٽي ۽ گهر ڊاهي خراب ڪرڻ ۾ ڪو دقيقو باقي نه ڇڏيو تان جو بني اميه
جي بادشاهن جيون قبرون ٽوڙائي مئلن جا هڏا به ساڙائي انهن جا لاشا
گم ڪرايائين ۽ عام طرح گويا مارشل لا پنهنجي ملڪ ۾ جتي ڪٿي جاري ڪرايو
هو ۽ خصوصاً منصور سادات سڳورن پنهنجي خاندان سان به نهايت بي رحمي
سان پيش آيو ۽ جيڪي ممتاز افراد هئا انهن مان جنهن کان خوف خلافت
جو پيدا ٿيندو هوس انهن کي سخت عقوبتن سان مبتلا ڪري مارائيندو هو مطلب ته
منصور جا مظالم اهلبيت سان پڻ جن تان ته ڪربلا جا واقعا وسري ويا تان جو سيد محمد بن
ابراهيم جي جو نوجوان حسن ۽ جمال ۾ يگانه روزگار هو جيئرو ئي ديوار ۾ دفن ڪرايائين ۽ پوءِ
ديوار جو بنياد ڪٽايائين ۽ مطلب ته سندس اهڙين ناجائز ۽ ناقابل برداشت مظالمن کان
خلق تنگ ٿي ۽ سيد محمد مشهور به نفس زڪيه عبدالله بن حسن بن
حسين بن علي رضي الله عنهم مدينه شريف مان لشڪر ڪاهي منصور جي جنگ تي نڪتو ۽ وڏا وڏا بزرگ
۽ علماء اڪابر مدينه جا سائس همراه ٿيا ۽ امام مالڪ به فتوى ڏني ته منصور جي بيعت
۽ خلافت جبرا ۽ زبردستي سان حاصل ڪيل آهي سا صحيح نه آهي ۽ جنگ شروع ڪيائون
مگر افسوس جو هن جنگ ۾ سيد محمد ماه رمضان سنه ١٤٥ ۾ مارجي ويو ۽

وري سنه ۱۴۵ ۾ ابراهيم خلافت جو جهنڊو کڙو ڪيو ۽ اهڙي همت ۽ جوانمردي سان منصور جو مقابلو ڪيو جو منصور بالڪل حواس باخته ٿي ويو حتيٰ ڪه ٻليوا ٿي ته انهيءَ جنگ جي ڏينهن ۾ نه سيا منصور، هن ڪپڙن مٽائڻ جي فرصت ۽ ڪو آرام نه لڌو. سيد ابراهيم سان لشڪر به تمام گهڻو ڪٺو ٿيو هو تانجو فقط ڪوفه مان هڪ لک ماڻهون سندس مددگار شامل ٿيا هئا مگر قسمت ساٿ نه ڏنو ته بيزيٺي ٿي آخر شڪست کائي پاڻ مقتول ٿي ويو ۽ لشڪر درهم برهم ٿي ويو تنهن منصور جي فتحيابي سان دلجاء ٿي ۽ مخالفن ۽ دشمني کان بيغم ٿيو پوءِ جيڪي انهن جا طرفدار ۽ مددگار هئا انهن کان ورونڍي ۽ بدلي وٺڻ جي تاڙ ۾ مشغول ٿيو

امام ابوحنيفه جو ابتدا کان عباسين جا مظالم خصوصاً سفاح ۽ منصور جيئن ملڪ گيري جي واسطي ناحق خونريزيون ۽ زور زبردستي سان بادشاهي هٿ ڪرڻ جيئن نا جائز ڪاروايون ڏسندي رهيو هو سندس راءِ به انهن جي خلاف هوندي هئي جنگ ۾ عام علماء رعايا جي موافق سيد ابراهيم جي جماعت سان شامل ۽ مددگار هو امام صاحب پنهنجو خط جيڪو پنهنجي چنده سان سيد ابراهيم تائين انهيءَ موقعه تي موڪليو آهي سو نامه دانشوران ۾ جو شيعن جو تاريخي ڪتاب آهي هن طرح نقل آهي

اما بعد فاني قد بعثت اليك اربعة الاف درهم ولم يكن عندي غيرها ولو لا امانات الناس عندي للحقت بك فاذا لقيت القوم وظفرت بهم فافعل كما فعل ابوك في اهل صفين اقتل مدبرهم واجهز على جريحهم ولا تفعل كما فعل ابوك في اهل

الجمل فان القوم له فئة ـ بهرحال هي خط صحيح هجي يا نه هجي مگر انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته امام صاحب اهل بيت جو طرفدار ۽ هنن بادشاهن ظالمن کان بري بيزار هو. ساڳيءَ طرح منصور جهڙي زبردست بادشاه کان مخفي نه رهي سگهي. تڏهن هن امام صاحب کي قضا قبول ڪرڻ جي بهاني سان بغداد ۾ گهرائي ورتو. مگر امام صاحب قضا جو عهدو سندس چوڻ موجب قبول نه ڪيو جنهن ڪري امام صاحب کي قيد ڪرايائين. تان جو امام صاحب سندس قيدخاني ۾ وفات ڪئي. جهڙي طرح امام صاحب جي حالات وفات ۾ ذڪر ڪئي ويندي. — آمدم برسر اصل سخن ته امام صاحب ضروري علم شرائع حلال ۽ حرام کان واقف ٿي پنهنجي اباڻي ڌنڌي واپار سان مشغول ٿيو. جهڙي طرح مٿي بيان آيا آهيون ته امام صاحب جو پيءُ وڏو دولتمند ۽ ڪپڙي جو واپاري هو. اهڙي طرح امام صاحب به پنهنجي موروثي دولت ۽ جائداد هٿ ڪري ڪاروبار هلائيندو هو ۽ زماني جي معاش ۽ دنيا جي فڪرات کان آزاد ۽ فارغ البال رهندو هو. بلڪ آخر وقت تائين. اگرچه امام صاحب علم ۾ مشغول رهيو مگر اهو ڌنڌو گماشتن ۽ ڀائيوارن جي ذريعي سان خاطر خواه ۽ باعمل ڪاميابي سان هلندو هو ۽ وڏن وڏن شهرن ۾ سندس وڪيل ۽ گماشتا ڪم هلائيندا هوا ۽ انهيءَ نفعو گهر ويٺي امام صاحب کي ملندو هو. امام صاحب دنيا ۽ دنيادارن کان هميشه مستغني رهندو هو. نقل آهي ته حسب معمول هڪڙي ڏينهن امام صاحب بازار ڏانهن وڃي پيو ته امام شعبي (جو ڪوفي جو وڏو عالم ڪامل بزرگ امام هو ۽ سندس مڪان امام صاحب جي دڪان وٽ هو) سڏ ڪري پڇيائينس ته بابا توهين روز ڪهڙي ڪم سان

بازار وينديون ۽ آهين امام مطلب احوال ڪري ٻڌايو ته وڃو پڙهجي ته تي وينديون ۽ آهيان امام
شعبي جو سندس ذاتي استعداد ۽ خداداد قابليت ۽ هوشياري جا آثار سندس چهره
مان معلوم ڪري چيو هو - مشفقانه نصيحت ڪري چيائين ته توهين علم جي مشغولي
اختيار ڪريو ۽ عالمن جي صحبت ۾ رهو ۽ علم جو ڪمال حاصل ڪريو توهان ۾ آثار سعادت
۽ خوش فطرتي جا نمايان آهن ۽ جوهر استعداد ڪامل موجود آهي انهن بزرگ جي
نصيحت ۽ همت باطني امام صاحب جي دل تي اثر ڪيو ۽ دڪان وڻين جي حوالي ڪري
پاڻ علم جي طلب ۾ مشغول ٿيو - علاوه ازين هڪ رات خواب ۾ حضرت سرور
ڪائنات فخر موجودات صلي الله عليه وسلم کي ڏٺائين گويا ته سندن قبر مبارڪ کولي
آهيس ۽ جسم اطهر جا هڏا مبارڪ جمع ڪري يعني گڏ ڪري ترتيب سان ناهي
جوڙي لحد ۾ رکي ٿو - هن حيرت انگيز ۽ عبرت افزا خواب ڏسڻ ڪري جيڪو
اثر هن مومن روشندل پاڪ ضميرتي پيو هوندو - سو ڪنهن مسلمان زنده دل
کان مخفي نه آهي تا نجو ڪيو اٿن ته انهن خواب ڏسڻ کان پوءِ انهن فڪرات ۽
لڳاتار کان امام صاحب سخت بيماري ۾ پيو ۽ يار دوستن ٻڌي تعبير لاءِ ايندا هئس
آخر ابن سيرين رئيس المعبرين ڏانهن جو بصره جي شهر ۾ موجود هو انهن خواب جي
تعبير لاءِ موڪليو ويو قاصد جڏهن ابن سيرين کي وڃي اهو خواب ٻڌايو. تڏهن ابن
سيرين پڇيو ته اهو خواب ڪنهن ڏٺو آهي قاصد ٻڌايو ته ابو حنيفه ابن سيرين
چيو ته جنهن شخص اهو خواب ڏٺو آهي اهو ٻئي زمانه جو اهڙو عالم ٿيندو جو

سنت نبوي ۽ شريعت اسلامي جا قاعدا ناهي اهڙي طرح درست ۽ طيار ڪندو ۽ علم
کي مرتب ڪندو جو اڳي ڪڏهن نه ٿيو هوندو جو حضرت جن جو وجود مسعود سراسر نور
الهي ۽ علم دين ۽ شريعت مجسم آهي سو مثال لعل ۽ گوهر جي قبر شريف ۾ مخزون ۽
مڪنون آهي تنهن کي ظاهر ڪيو ۽ ترتيب وار رکي جي معني علم دين کي ظاهر ڪري ۽
شريعت جا اصول قائم ڪري ۽ ترتيب سان قاعدا ناهي جوڙي جاءِ بجاءِ رکي.
تنهن امام صاحب ڪان اها پيشنگوئي هئي ۽ تمام خوش ٿي علم جي تحصيل ۽ تڪميل ۾ دل
وجان سان مشغول ٿيو ۽ جيئن ته اهڙيون روايتون ۽ ازين قسم اسباب امام صاحب جي
علم ڏانهن متوجه ٿيڻ جا منجهه ڪور آهن بهرحال مطلب ته جنهن تائيد رباني شامل حال
هئي ۽ بخت ياوري ڪئي تنهن اسباب به از خود موجود ٿيا

پاڻ اول علم ڪلام ڏانهن متوجه ٿيا ۽ انهي جي تحصيل ۾ مشغول ٿيا جو ايمان جو دارومدار
عقائد تي آهي اگرچه عقائد ۾ ايمان اجمالي ڪافي آهي آنحضرت صلي الله تعالي عليه وسلم
۽ اصحابن جي زماني ۾ دين ۽ ايمان جا احڪام فقط عرف عام تي ٻڌل هوا زياده
تدقيقات فلسفيانه ۽ خيالات پراگنده نه هوا مسلماني بالڪل پاڪ ۽ صاف هئي
پوءِ جيئن جيئن اسلام وڌندو ويو ۽ اجنبي ملڪن ۾ پکڙبندو ويو ۽ غير قومن
سان ۽ غير مذاهب وارن سان تعلقات پيدا ٿيندي ويا خصوصا جبريه ۽ قدريه
۽ ٻيا نوان نوان فرقا خود اسلام ۾ پيدا ٿيڻ شروع ٿيا انهن سان بحث ومباحثه

ڪرڻ ۽ معقول ۽ ڏنڊ ان شڪن جواب ڏيڻ سان هنن کي ملزم ڪرڻ ضروري هو تنهن لاچار
امام صاحب ابتدا ۾ انهن متوجه ٿيو ۽ ٿوري وقت ۾ پنهنجي خداداد قابليت ۽ ذڪاوت
جي ڪري انهيءَ فن ۾ اهڙو ته ماهر ۽ فائق ٿيو جو ڪو به غير مذهب وارو سائنس
بحث مباحثو ڪري نه سگهندو هو. ڪن مورخن جو خيال آهي ته فقه جي
مسئلن ۾ جو امام صاحب جا بجا معقولي دلائل پيش ڪندو آهي ۽ ماڻهن
کي اها غلط فهمي پيدا ٿيندي آهي ته شايد اهو مسئلو بنا ڪنهن نقلي دليل تي
آهي تنهن جو به سبب اهو آهي جو علم ڪلام ۾ امام صاحب کي ڪمال هئڻ هو ۽
هر مسئلي جي واسطي معقولي دليل به ڏئي سگهندو هو مگر ضرورت کان زياده انهيءَ
علم جدال ۽ نزاع ۽ قيل و قال ۾ پنهنجي عمر صرف ڪرڻ مناسب نه سمجهيائين ۽
جو ته حضرات صحابه ڪرام ۽ تابعين عظام عليهم الرضوان جو اهو شيوو نه هو بلڪ
انهيءَ کان سخت منع ڪندا هوا ۽ ذات ۽ صفات جي باري ۾ مسئلن ۾ خوض ڪرڻ
کان تمام پرهيز ڪندا هوا انهن جو فقط روحاني ڪمالات حاصل ڪرڻ ۽ اخلاق سنوارڻ
۽ احڪام ديني جي تعليم ۽ اشاعت ۽ تبليغ ڪرڻ مقصود هو تنهن ڪري امام صاحب علم فقه
ڏانهن متوجه ٿيو. فقه اهو علم آهي جو دين ۽ اسلام ۽ شريعت جو مغز آهي
۽ جنهن جي واسطي قرآن شريف ۽ حديث شريف ۾ هيٺيان ائين آيل آهي جهڙيءَ طرح
ڪلام الله ۾ آهي ته

۽ هنن جو چوڻ آهي ته ـ

اذا ما اعتز ذو علم بعلم ∴ فعلم الفقه اولیٰ باعتزاز

فکم طيب يفوح ولا کمسک ∴ وکم طير يطير ولا کالباز

انهيءَ وقت ڪوفه ۾ جهڙيءَ طرح ٻين علوم جي چرچا آهي ـ علماء ڪرام ۽ مشائخ عظام گهڻا موجود هئا مثلاً حماد بن ابي سليمان جو فقه جو درس ان زماني ۾ خاص طرح ممتاز هو ۽ باقاعده جاري هو جو ته حضرت حماد مستغني الحال هجڻ ڪري فارغ البال هو ۽ بالڪل خاطري ۽ دل جمعي سان درس ڏيندو هو ۽ وڏا وڏا علماء ڪرام سندس حلقه درس ۾ حاضر ٿيندا هئا تنهن ڪري امام صاحب اهو مسئلو اختيار ڪيو شيخ حماد ڀان الرحيم تابعي هو ۽ حضرت انس بن مالڪ خادم النبي کان روايتون ڪيون آهن انهيءَ علم فقه ۾ خاص طريقه اجتهاد ۽ استنباط احڪام جو ابراهيم نخعي ۽ علقمه جي واسطه سان عبدالله بن مسعود ۽ حضرت علي شاه ڪرم الله وجهه کان حاصل ٿيل هوس ۽ انهن فتوائن ۽ فيصلن تي دار ومدار هوس ۽ انهن بزرگوارن جي علم ۽ اجتهاد ۽ فقاهت جي ايتري سڀني جهان جي علمائن جو سر تسليم خم هو ۽ انهي اقوالن ۽ افعالن علمي يا امانت جو حماد جي حامل ۽ علمبردار هو انهن خصوصيتن جي ڪري حماد جو درس نهايت شاندار ۽ مقبول ۽ ممتاز هو ـ انهيءَ زماني ۾ درس جو نمونو هن طرح هو جو استاد جيڪي مقرر وقت تي مجلس ۾ تشريف فرمائي ويهندو ۽ شاگرد حلقو ڪري سامهون

ويهندا

وهندا هوا ۽ استاد جيڪي روايتون ٻڌائيندو وهندو هو يا ڪنهن مسئلي تي تقرير ڪندو
هو اهو توجه ۽ هوش سان ٻڌي پنهنجي دماغ ۾ محفوظ رکندا هوا ۽ ياد ڪندا هوا ۽
دلتي ڪندا هوا جيڪي ڪلهه پڙهي چڪا هوا اهو سبق تڪرار ڪندا هوا ۽ اهي
تقريرون لکندا ويندا هوا جيڪي پنهنجي استاد کان ٻڌندا هوا. امام ابو حنيفه
جڏهن ابتدا ۾ حلقه درس ۾ ويٺو ته هو ٻين مبتدي طالب علمن کان
گهڻو پاسي ويهندو هو جيئن وڏن شاگردن ۽ ٻين طالبن جو امتياز ڪيو وڃي
فقط ابتدا هوندو هو جو هو استاد جي سامهون يا پاسي ويهندا هوا ۽ هي کين پاسي مگر
ٿورن ڏينهن ۾ حضرت حماد کي تجربه سان معلوم ٿيو ته هي جوان ذهن ذڪا ۽ قوت
حافظه ۾ ٻين کان گهڻو اڳتي آهي ته هن هن کي پنهنجي سامهون پاسي ٻين کان مقرب
ڪري جاءِ ڏنائين. ڏهه سال برابر سندن حلقه درس ۾ حاضر ٿيندو رهيو تانجو
اهڙي درجي کي پهتو ته جڏهن حماد ٻاهر ويندو هو يا ڪنهن غير حاضر رهندو هو
ته هن پنهنجي جاءِ نشين امام ابو حنيفه کي ڪري ويندو هو ۽ حلقه درس
انهيءَ جي حوالي ڪندو هو جڏهن ته مسائل فقهيه جي تحقيق ۾ مجتهدانه
طريقه استدلال جي واسطي حديث شريف جي روايت جي ضرورت تمام گهڻي آهي
۽ گهڻي ٻين استادن کان ڪثرت سان روايتون حاصل ڪرڻ ضروري هيون
تنهن ان زماني ۾ جو حماد جي حلقه درس ۾ حاضر ٿيندا هوا ٻين مشائخن
۽ محدثن کان علم روايت ۽ اسناد حديث حاصل ڪندا رهندا هوا ۽ ڪوفي جي

وڏن مشائخن کان علم حديث جو حاصل ڪري، انهيءَ بصره ڏانهن متوجه ٿيا. بصره
جو شهر به امير المومنين عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه جي حڪم سان آباد ٿيو. هو علم ۽
فضل ۾ ڪوفي جو مقابل ڄمريل هو ۽ علمائن ۽ مشائخن جو مرڪز هو. دنيا ۾
چار شهر علم ۽ فضل ڪري جهان ۾ ممتاز هوا: مڪه شريف، مدينه منوره،
ڪوفه ۽ بصره. ڪوفو امام صاحب جو ڄمڻ هو، مگر بصره ۾ خاص طرح
وڃي هن وڏن ممتاز محدثن ۽ مشائخن کان علم حديث جو حاصل ڪيائون
۽ ويهه سال لڳاتار حج جي سفر ۾ وڃي خاص مڪه شريف جي علمائن کان، جيڪي
جهان جا مشهور معروف علماء حج جي موقعه تي اچي ايندا هوا، انهن کان
۽ اهڙي طرح مدينه شريف جي علمائن کان علم جو ذخيرو حاصل ڪيائون. اهڙي
طرح انهن چئني شهرن جي نامور محدثن ۽ اڪابر مشائخن کان علم حاصل ڪيو

امام صاحب

امام صاحب جو تابعي هجڻ

مسلمانن جو هن ڳالهه تي اتفاق آهي ته جن خوش نصيب مسلمانن جيون اکيون ديدار

فيض آثار حضرت سرور ڪائنات عليه الصلوٰة والسلام کان منور ۽ مشرف ٿيون

هجن سي بهترين امت آهن ۽ تن کان پوءِ اهي بزرگوار جن اصحابن سڳورن کي ڏٺو

هجي ۽ انهن جي پيروي ۽ تابعداري اختيار ڪئي هجي - حديث شريف ۾ آهي ته طوبى و

لمن رأى من رأني بلڪ ڪلام الله شريف ۾ آهي آيه شريف والسّٰبقون الا

ولون من المهاجرين والانصار والذين اتبعوهم باحسان رضي الله عنهم ورضوا عنه

مفسرين جو قول آهي ته آية شريف ۾ والذين اتبعوهم باحسان مان مراد

تابعي آهن ۽ متفق عليه حديث صحيح ۾ آيو آهي ته خير الناس قرني ثم الذين

يلونهم و رواية خير امتي قرني يعني منهنجي امت جا بهترين يا ڀلارا ماڻهون

منهنجي زماني جا آهن پوءِ تابعي پوءِ تبع تابعي اصطلاح محدثن جي ۾ صحابي

انهن مسلمانن کي چئبو آهي جو آنحضرت صلى الله تعالى عليه وسلم کي ڏٺو هجيس

اگرچه هڪ لحظه ۾ هڪ دفعه ملاقات حاصل ٿي هجيس ۽ روايت به نه ڪئي هجيس

بشرطيڪ ايمان سان هجي ۽ تابعي انهي کي چئبو آهي جنهن اصحابي سان ملاقات

ڪئي هجي خواه روايت ڪئي هجيس يا نه هجيس ۽ عالمن اصحابن ۽ تابعين ۽ تبع تابعين

جي زماني جو استقراء تحقيق ڪري معلوم ڪيو آهي ته آنحضرت صلى الله تعالى عليه وسلم

جو قرن يعني زمانو جنهن ۾ اصحاب موجود هوا سنه ١١٠ هجري تائين هو تنهن کان پوءِ

فضيلت صحابي ۽ تابعي

تابعي ۽ صحابي جو زمانو

دنيا ۾ ڪو صحابي حياتي نه هو. حضور جن جو قرن پورو ٿي ويو ۽ تابعين جو زمانو
سن ١٧٠ سو ستر تائين هو. پوءِ تابعي ڪونه هيو ۽ تبع تابعين جو زمانو سن ٢٦٠ ٻه سو سٺ
تائين هليو. پوءِ دنيا جي احوال ۾ انقلاب عظيم ٿيو. اتي ٿيو قسمين قسمين فتنا ۽ نوان
نوان مذهب پيدا ٿيا ۽ فسق فجور ظاهر ٿيو. اسلام ضعيف ٿيو. جهڙي طرح
حديث شريف ۾ آهي ته ثم افشوا الكذب. هاڻي معلوم ٿيو ته امام صاحب جو آغاز
جواني ۾ اصحابن سڳورن جا ڪي ڪي خال خال چراغ سحري وانگي اڃان دنيا ۾
موجود هئا بلڪ حضرت عامر ابو الطفيل بن واثله سن ١١٠ سو ڏهين تائين مڪه
شريف ۾ موجود هو ۽ سندن وفات صحيح قول موجب سن ١١٠ سو ڏهين ۾ آهي
اگرچه ڪن محدثن سو ٻن ۾ لکي آهي مگر هر صورت چيو اٿن ته هو آخر من
مات من الصحابة في جميع الارض ۽ عبد الله بن ابي اوفى صحابي سڳوري جا
ڪوفه ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي ۽ سن ٨٧ ۾ جنهن وقت امام صاحب جي عمر ست
سال هئي وفات ڪيائين. وهو آخر من مات من الصحابة بالكوفة. اهڙي طرح حضرت
عمرو بن حريث صحابي سڳوري ڪوفه سن ٨٥ ۾ وفات ڪئي آهي. ته انهن محققن
محدثن ۽ معتبر مؤرخن جو لکيل اتفاق آهي ته امام صاحب انس بن مالڪ
کي ڏٺو آهي ۽ انسان ملاقات ڪئي آهي جهڙي طرح دارقطني ابن جوزي
خطيب بغدادي ابن سعد صاحب طبقات علامه مزي علامه ذهبي
امام نووي امام يافعي ابن حجر عسقلاني شيخ ولي الدين عراقي

ابن حجر

شيخ ابن حجر مکي علامه جلال الدين سيوطي جزري تورپشتي وغيرهم سين
پنهنجن تصنيفن ۾ ڪتابن ۾ انهيءَ تصريح ڪئي آهي مطلب ته امام صاحب جي
اصحابن سان ملاقات ۽ رؤيت ۾ ڪويا محدثن ۽ مورخن جو اتفاق ٿيل آهي باقي
ڳالهه ۾ اختلاف آهي نه آهي روايت ۾ آهي جا حنفين وٽ ثابت ۽ صحيح آهي مگر
ٻيا محدث ان روايت کي ضعيف ٿا چون ۽ سماع سندس اصحابن کان قبول نٿا ڪن
مگر جنهن صورت ۾ امام صاحب جو پاڻ قول روايت جو اصحابن کان موجود آهي
اهو دليل اثبات لاءِ ڪافي ۽ شافي آهي ۽ امام صاحب جو قول معتبر ۽ حجت هجڻ
۾ ڪو شڪ شبهو نه آهي علاوه ان هي ۽ محدثن وٽ قاعدو آهي ته

المثبت مقدم علي النافي يعني جيڪو ڪنهن روايت يا حقيقت جو ثابت ڪندڙ هوندو
انهيءَ جو قول زياده معتبر ۽ قوي ۽ مقدم آهي انهن کان جيڪو نفي ڪندڙ يعني ناثابت
ڪندڙ هجي باوجود هن گهڻا محدث شافعي المذهب به انهن ڳالهه ۾ حنفين سان
متفق آهن ۽ امام صاحب جي روايت به اصحابن کان ثابت ڪئي اٿن جهڙي
طرح علامه جلال الدين سيوطي پنهنجي ڪتاب تبييض الصحيفه ۾ اهي حديثون
اسناد سان نقل ڪيون آهن - زياده تفصيل ۽ تحقيق امام صاحب جو تابعي هجڻ
۽ ثبوت روايت جو اصحابن کان سيف المقلدين ۾ بدلائل تفصيلوار ڪيل آهي ۽
جن انڪار ڪيو آهي يعني صديق حسن ڀوپالي انجي خوب ترديد ڪيل آهي
جنهن کي شوق هجي اني مفصل ۽ مدلل عبارتن ۽ روايتن ڏسي پنهنجو اطمينان ڪري

سگهجي ٿو، سان هيٺ فقط مختصر اشارو ڪافي سمجهيو. مطلب ته اها خصوصيت ٻين لاءِ
ثابت ٿيڻ جا امام صاحب کي حاصل آهي سا اهڙي قابل فخر ۽ مايه ناز آهي جا
ٻين مجتهدن کي حاصل نه ٿي آهي ۽ امام صاحب کي انهين سان مشرف ٿيڻ ۾ ممتاز
آهي جهڙي طرح محدث ابن حجر عسقلاني شافعي لکيو آهي ته وهو بهذا الاعتبار من
التابعين ولم يثبت ذلك لاحد من أئمة الامصار المعاصرين له كالاوزاعي بالشام
والحمادي بالبصرة والثوري بالكوفة والامام مالك بالمدينة ومسلم بن خالد الزنجي
في مكة وليث ابن سعد في المصر انتهى

امام صاحب لاءِ بشارت ۽ پيشين گوئي حضرت رسول ڪريم صلي الله عليه الصلوة والسلام

صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ حضرت ابوهريره کان روايت ڪيل آهي ته پاڪ
سڳورن فرمايو- لوكان الايمان عند الثريا لتناوله رجال من ابناء فارس
۽ ٻي روايت صحيحين جا هي لفظ آهن والذي نفسي بيده لوكان الدين معلقا
بالثريا لتناوله رجل من فارس اها حديث شريف ابوهريره ابن مسعود ۽ قيس بن
سعد کان ٻين محدثن به ڪن ڪتابن ۾ متقارب الفاظن سان روايت ڪئي
آهي يعني ڪن ۾ لفظ دين جو آهي ڪن ۾ لفظ علم جو ۽ ڪن ۾ لفظ ايمان جو ۽
ڪن حديثن ۾ رجال صيغه جمع سان ۽ ڪن ۾ رجل مفرد سان مگر مقصود
هڪڙو ئي آهي ۽ حديث شريف بلڪل صحيح آهي ته ٻاهران سڳورن هڪڙي

ڏيهه

ڏيندي پيشين گوئي طرح ارشاد فرمايو ته جيڪڏهن دين ۽ علم يا ايمان برتقدير ستين آسمان
۾ ٽنگيل هجي ته به جيڪر هڪڙو ماڻهون فارس النسل انکي هٿ ڪري ۽ حاصل ڪري وٺي يا هي
ماڻهون هٿ ڪن ۽ حاصل ڪري وٺن ـ هي حديث سڀني کي صاف صاف امام ابوحنيفه
سان چسپان ٿئي پئي جو ته حديث شريف ۾ صريح لفظ ابناء فارس جو آيو آهي ۽
معلوم آهي ته نامور علمائن منجهان امام صاحب ئي فارسي النسل جا بلڪ شاه فارس
ڪسرىٰ انوشيروان جي خاندان جو چشم و چراغ آهي نڪو ٻيو ـ امام شافعي
امام مالڪ ۽ امام احمد بن حنبل عربي نسل آهن امام بخاري بخارا جو امام مسلم
نيشاپور جو ترمذي ترمذ جو نسائي نسا جو ابوداؤد سيستان جو ابن ماجه قزوين
جو جي اهي شهر عراق يا خراسان جا آهن نه فارس جا

ٻيو ته واقعي امام صاحب جهڙو اجتهاد ۽ علم فقه ۽ شريعت ۾ امتياز ۽ سندس مذهب
جي عام مقبوليت ۽ عالمگير شيوع ۽ شهرت ٻي ڪنهن کي حاصل ڪانه ٿي آهي ۽ جيتري
قدر دين ۽ احسان کي امام صاحب جي اصحابن ۽ شاگردن دنيا ۾ پکيڙيو آهي ۽ جهان ۾
روشن ڪيو آهي سو اظهر من الشمس آهي ته ٻي ڪنهن کو نه ڪيو آهي انهين سبب ڪري
ڪن حديثن ۾ صيغه جمع سان رجالٌ يا ناسٌ جو لفظ آيو آهي ۽ باعتبار اصحابن ۽ شاگردن
جي جماعت جي جمع جو صيغو ڪالايو ويو آهي ۽ ڪن حديثن ۾ لفظ رجل باعتبار اصل
۽ متبوع هجڻ جي مفرد ڪالايو ويو آهي امام صاحب جو علم فقه ۽ دين ۾ افضل ۽ اعلىٰ ۽
اڪمل هجڻ جيئن ثابتيون ۽ دلائل مفصلا علمائن سڳورن جي اقوالن سان ٿئي ٿو باب

۾ منهنجو ترديد ڪندو مگر في الحال هي قول امام شافعي جو ته الناس كلهم عيال ابي حنيفة في الفقه
۽ قول سفيان ثوري جو ته ڪنا بين يدي ابي حنيفه كالعصافير بين يدي البازي وان
ابا حنيفه لسيد العلماء ۽ قول عبدالله بن مبارڪ جو ته كان ابو حنيفه افقه اهل زمانه
ولقيت الفي رجل من العلماء فلولا اني لقيت ابا حنيفة لكنت من الفلاسفين
ياد رکڻ گهرجي. ۽ هي به ظاهر آهي ته جا خصوصيت باعتبار وضع قواعد ۽ اصول فقه ۽ ترتيب
ابواب و فصول جي امام صاحب کي حاصل آهي سا ٻئي کي نه آهي جو ته امام صاحب ئي
واضع مقنن قوانين شرع جو آهي اهو خاص سندس درجه امتيازي جو آهي ۽ حديث
شريف جو اشارو ولو كان العلم معلقا بالثريا يعني اهڙو علم جو معلق ثريا سان هجي ۽
روءِ زمين ۾ ڪنهن کي هٿ نه اچي جو ته ڪهڪشان نا ياب ۽ ان تائين هوڻ ڪي آهي
الهين کي آسمان ۾ هجڻ سان تشبيهه ڏني آهي الهين وجه مشابهت جي پوري
پوري تطبيق امام صاحب سان آهي ۽ امام اعظم کي انجو مصداق هجڻ گهرجي
وهذا الوجه مما سنح به خاطري وغيرها من الوجوه

شيخ جلال الدين سيوطي تبييض الصحيفه ۾ لکي ٿو ته امام ابوحنيفه جي بشارت
۾ هاڻتين صحيح حديث جا معني ٿي سگهن ٿا صحيح روايتن سان جهڙي
ڪتابن ۾ آندي آهي سا بلڪل صحيح ۽ ثابت ۽ ڪافي آهي جنهن تي پورو
پورو ڀروسو آهي ۽ الهين باره ۾ اها حديث اصل ۾ مسلم روايت آهي.
علامه سيوطي جو شاگرد حافظ محمد بن يوسف شامي پڻ پنهنجي ڪتاب سيرت

شاميءَ

شامي ۾ به هي قول آهي ته اسان جي استاذ يعني جلال الدين سيوطي جيڪي چيو آهي سو بالڪل صحيح
آهي ۽ اهي جيڪي صحيح روايتون بشارت جيون امام صاحب جي فضيلت ۾ ڪافي شافي
آهن ۽ اهڙي صحيح اصل هوندي اسان کي ٻين ضعيف يا موضوع روايتن جي ذڪر ڪرڻ جي
بالڪل ضرورت ڪانه آهي ۽ اسان جي استاذ جي تصريح ڪرڻ ۽ يقين سان حڪم ڪرڻ ته ان حديث
مان امام ابو حنيفه مراد آهي بيشڪ صحيح ۽ ظاهر آهي جو ته ابناء فارس مان ڪو به شخص
امام صاحب جي پايه کي ۽ امام صاحب جي اصحابن کي علم ۾ نه پهتو آهي اهه

امام صاحب جي عبادت

امام صاحب جي ڪثرت سان عبادت ۽ ڪمال بندگي ۽ طاعت ڪرڻ جيون روايتون معتبر
۽ متواتر طريقه سان تمام گهڻيون نقل ٿيلون آهن ۽ اهڙيون اهڙيون عجيب حڪايتون ۽
صحيح واقعا منقول آهن. جو خدائي توفيق ۽ غيبي مدد کانسواءِ انساني طاقت
کان ٻاهر آهن جيئن ته چاليهه سال ٻه امام شعراني ميزان ۾ لکيو آهي ته پنجاهه
سالن کان وڌيڪ امام صاحب سومهڻي جي وضوءَ سان صبح جي نماز پڙهي آهي ۽
رات جو آرام نه ڪيو آهيس ۽ سڄي رات عبادت ۾ جاڳيو آهي ۽ هميشه ڪلام الله
شريف جو ختمون رات جو نفلن ۾ ڪندا هوندا هوا ۽ رمضان شريف جي مهيني ۾ سٺ
ختمان يعني هر روز ٻه ختمان هڪ ڏينهن جو هڪ رات جو نفلن ۾ پڙهندا هوا ۽
بعضي ته هڪ هڪ آيت کي ذوق شوق خشوع ۽ خضوع سان تڪرار ڪندا هوا تا جو

صبح ٿي ويندو هو ۽ ٻاڙ الهين هڪڙي آيت پڙهندو هو. زائده کان روايت آهي ته هڪڙي ڏينهن آئون هڪ مسئلو پڇڻ لاءِ امام صاحب وٽ ويس ۽ عشا جي نماز مسجد ۾ ساڻس پڙهيم جڏهن ماڻهون سڀ ويا هليا آئون مسئلو پڇڻ لاءِ هڪڙي ڪنڊ ۾ ويهي رهيس تڏهن امام صاحب ڏٺو ته هاڻي ماڻهون ويا هليا آهن پوءِ تڪبير ڪئي ۽ پڙهڻ لڳو جڏهن هن آيت سڳوري تي فمن الله علينا ووقنا عذاب السموم پهتو تڏهن ان کي تڪرار ڪرڻ شروع ڪيائين ۽ ذوق شوق مان پيو پڙهيائين حتيٰ ڪه پره ڦٽي ويئي ۽ موذن صبح جي بانگ ڏيڻ آيو آئون اهڙو ئي انتظار ۾ ويٺو رهيس ۽ قاسم بن معن چيو آهي ته امام صاحب هڪ رات سڄي رات هن آيت شريف کي بل الساعة موعدهم والساعة ادهيٰ وامرّ ٺ بيٺي نفل پڙهيو ۽ پڙهندي پڙهندي گذري ساري صبح ٿي ويو قاضي ابن عبدالله حميري يحيىٰ جمال کان روايت ٿو ڪري جو انهي چيو ته هڪڙي سال برابر آئون امام ابوحنيفه جي خدمت ۾ حاضر رهيس ڪڏهن به ڏينهن جو بغير صيام يعني روزي جي هون ان کي ڏٺو ۽ ڪڏهن رات جو انهي بغير نماز ۽ قيام جي هون نه ڏٺو ۽ ڪڏهن سندس طعام يعني خوراڪ ۾ ڪنهن به شخص جي مال مان لقمون کائيندي نه ڏٺو

امام صاحب کي خدا تعاليٰ جو خوف

يزيد بن ڪميت جو مشهور عابد ۽ عالم ۽ امام صاحب جو همعصر آهي بيان ٿو ڪري

ته آئون هڪ رات نماز عشاء ۾ امام صاحب سان شامل هوس امام صاحب نماز ۾
سورة اذا زلزلت الارض پڙهي ۽ نماز پوري ڪري جڏهن سڀ جماعتي هليا ويا
آئون مسجد ۾ ڪجهه دير ويهي رهيس ڏٺم ته امام صاحب ڏاڍي سڪا پريشاني ۾
آهي ۽ زارو زار پيو روئي آئون ڇانيءَ واٽي تري ويس مگر مسعر جو سورو واڇي
ڏسان ته امام صاحب اکين ڀنجاتي ويٺو آهي ۽ تمام غمگين ۽ حزين نماڻي آواز سان
جلد اول چئي رهيو آهي ته اي سڀ ڏاڍا اي مولا تون ذري ذري نيڪي ۽ ذري ذري بديءَ جو بدلو
ڏيڻ وارو آهين پنهنجي ٻانهي نعمان کي عفو ڪر ۽ دوزخ جي باهه کان بچاءِ
يحيٰ بن قطان چيو آهي ته آئون جڏهن به امام صاحب کي ڏسندو هوس ته ڏسڻ
مان سمجهندو هوس ته هن تي خوف خدا تعاليٰ جو غالب آهي ۽ سندس چهري مان معلوم
ٿيندو هو ته خدا تعاليٰ کان ڊڄندڙ آهي ڪڏهن ڏينهن صبح جي نماز ۾ هي آيت
امام پڙهي يعنم

امام صاحب تي خوف جي حالت غالب ٿي ۽ بدن ۾ لرزو ٿيو ۽ گهراڻي غشي جي حالت
ظاهر ٿي امام نووي اسد بن عمرو کان روايت ٿو ڪري ته امام صاحب خدا تعاليٰ
جي خوف کان ايترو زار زار روئندو هو جو سندس گريه جو آواز سندس پاڙيسري
ماڻهون ٻڌندا هئا ۽ سندس حالت تي رحم ۽ قياس ڪندا ـ ابو مطيع بلخي چوي ٿو
ته مڪه شريف ۾ طواف لاءِ جڏهن به آئون مسجد الحرام ۾ داخل ٿيندو هوس ته
امام صاحب کي اڪيلي طواف ڪندو ڏسندو هوس ۽ رات جو جڏهن نماز پڙهڻ ويندو هوس ته

لڙڪ سندس هيٺ وانگي وسندا هئا ۽ انهن ٽهڪ تي هاڃ ٿي ۽ لوڻ جو آڌا نه ماڻهون بند هئا ۽ گريه جهڙيون علامتون هميشه سندن ڳلن مبارڪن ۽ اکين مان جيئن طرح معلوم ٿينديون هيون

نقل آهي ته هڪڙي ڏينهن واڻ وسيلي بازار ۾ هڪ ڇوڪري جي پير تي امام صاحب جو پير بيخبري ۾ اچي ويو ۽ هن کي ايذاءُ ٿيو هن ڇوڪري تي ڪاوڙ ڪري چيو ميان خدا جو خوف ڪر سنڀالي هل. امام صاحب جي دل تي هن جي ڳالهه جو اهڙو اثر ٿيو جو غشي ۽ بيهوشي جهڙي حالت ظاهر ٿي جڏهن وري پاڻ کي سنڀاليائين تڏهن مسعر بن ڪدام جو ساڻن همراه هو تنهن چيو ته ڇوڪري جي ڳالهه تي اوهان کي ايتري رقت ۽ نازڪ حالت جو پيدا ٿي ؟ باوجود ڪه اوهان جاني واڻ کو ڌوهه ڪونه ڪيو امام صاحب چيو ته مون کي اهو غيبي آواز سمجهڻ ۾ آيو ۽ مون لاءِ هدايت جو باعث ٿيو تنهن ڪري اها حالت پيدا ٿي

نقل آهي ته هڪڙي ڏينهن امام صاحب پنهنجي دڪان تي رونق افروز هو اتي هڪ سندس نوڪر ملازم هو تنهن چيو اي خدا جل جلاله اسان کي جنت ۾ جاءِ ڏي هن جي چوڻ سان امام صاحب کي ايتري رقت حاصل ٿي جو روئي رهيو سندن چهرو متغير ٿيو ۽ بدن ڏڪڻ لڳو ۽ چادر پاڻ تي ويڙهي پاڻ پنهنجي جاءِ ڏي هليا ۽ غلام کي چيائون دڪان بند ڪري اچ اهو ڏينهن سڄو انهيءَ حالت ۾ گذاريائون ٻئي ڏينهن غلام کي گهرائي سمجهايائون ته بابا اسان خدا تعالىٰ کي ڪهڙو حق ۽ ڪهڙي

جيت آهي اسانجي ڪرڻي عبادت ۽ ڪرڻ ۽ عمل صالح آهي جو يڪدم بهشت گهرون
اسانکي پنهنجي گناهن جي بخشش ۽ مغفرت گهرڻ گهرجي

امام صاحب جي تقويٰ

تقويٰ يعني پرهيزگاري انسان جي اهم ڀاري ۽ سهڻي صفت آهي جا خدا تعاليٰ کي
سڀ کان زياده وڻندڙ ۽ پياري آهي ان اڪرمڪم عند الله اتقاڪم امام صاحب
حضرت ابو حنيفه جي ورع ۽ تقويٰ ۽ پرهيزگاري اهڙي ڪمال درجي ۽ حد نهايت کي
پهتل هئي جو اهين صفت سان پنهنجي زماني ۾ مشهور ۽ معروف ۽ ممتاز هوءِ
اڪابر اولياء ۽ وڏا علماء ۽ مشائخ سڀ انهيءَ کي مڃائي ڏيندا هوا ۽ سندس الفضل ڪند
هوا ۽ اڄ تائين ڪنهن بد دشمن کان دشمن کي ان حقيقت جي اڳيان سر تسليم خم ڪرڻ
کانسواءِ ٻيو چارو ڪونه آهي سندس ورع ۽ تقويٰ جيون عجيب عجيب ڳالهيون ۽ نقل
ڪتابن ۾ مذڪور آهن جن مان ٻه ٽي هتي لکجن ٿا حضرت ابو القاسم قشيري کان روايت
شامي دارو ڪئي تو ته امام صاحب جيڪو شخص قرض ڪٽند وهو امام صاحب ورتي ان
شخص جي پيٽ جي پاڇي ۾ گرمي جي وقت ڪنهن به آرام وٺڻ لاءِ نه ويهندو هو
۽ چوندو هو ته ڪل قرض جر منفعة فهو ربا پيٽ جي پاڇي ۾ ويهڻ فرحت وٺڻ اهو به
هڪڙي قسم جو فائدو آهي جنهن کان پرهيز ڪرڻ بهتر آهي تذڪرة الاولياء ۾ اهو
واقعو هڪڙي دفعه نماز جنازه جي گرمي وقت پڙهڻ جو منقول آهي ته پاڇي ۾ نه
هٽي ڪري امام صاحب کي چيائون ته هن پيٽ جي پاڇي ۾ ٿي وهو امام صاحب

نه چئي پاڻ   تقوى اهڙي جهڙو آهي اوڻ مان انهن جي تقوى جي ڳالهه ان
هي نقل ياد آيو ته فقيه ابوالليث سمرقندي هڪ ڀيري تجارت لاءِ قافله سان گڏيو
ٿي ويو ته چورن انهيءَ قافلو ڦريو. فقيه ابوالليث سمرقندي جيئون خورجين ۾ اسباب
گڏ ڪري ڏسي خوش ٿيا جنهن ڦورلٽ ڪئي ڏٺون. ڏسن ته گهٽ خورجين ۾ پنهنجو
رکيو ٻيو آهي قافله وارن کان انهو سبب پڇيائون هن چيو ته فلاڻو بزرگ عالم
تقوى دار انسان سان آهي جو پرائي زمين مان استنجا يعني وٽ جيڪي لاءِ ٻيا به
ڪڍندو آهي. ڇوجهاين پاڻ سان کڻي آيو آهي ته پرائي شيءِ جي خور ئي نه ٿئي.
هن رهزن کي دل ترس ۾ ڪيائين انهيءَ جو مال واپس ڏيئي توبه ڪري هليا
ويا. عبدالله بن مبارڪ فرمايو آهي ته جنهن ڪوفه ۾ آيس ته هر عالم
کان پڇيم ته هتي سڀ کان زياده وڏو عالم ڪير آهي سڀني بالاتفاق جواب ڏنو
ته ابوحنيفه وري پڇيم ته سڀ ۾ زياده تقوى دار ۽ پرهيزگار ڪير آهي چيائون
ابوحنيفه. مڪي بن ابراهيم چيو آهي ته ڪوفه وارن بزرگن سان مون گهڻي صحبت
۽ ملاقات ڪئي آهي مگر امام صاحب کان وڌيڪ پرهيزگار تقوى دار ڪونه ڏٺو
يزيد بن هارون چيو آهي ته هڪ هزار عالمن کان مون علم حاصل ڪيو مگر مون
انهن ۾ امام صاحب کان زياده تقوى دار ۽ پنهنجي زبان سنڀاليندڙ ڪونه ڏٺو
ابن المبارڪ چيو آهي ته هڪ ڀيري ڏٺم مون سفيان ثوري کي چيو ته عجب آهي امام
ابوحنيفه جو غيبت ۽ گلا کان اهڙي پرهيز ڪئي ته جيڪي دشمن جي پٺيان

انڪار ڪيو ۽ چيائين ته هن شخص تي منهنجو قرض آهي تنهنڪري مونکي هن جي ڀت
جي ڇانوَ ۾ ويهڻ نه آهي. خيرات الحسان ۾ نقل آهي ته هڪڙي دفعه ڪنهن
شخص ٻاهران ڪنهن جي ٻڪري کڻي واڙن جي ٻڪرين جي ڌڻ سان گڏجي وڃي ڇڏي اهڙي
مالڪ کي هٿ نه آئي ۽ گم ٿي ويئي. امام صاحب پڇيو ته ٻڪري گهڻا سال جيئري
رهندي آهي. چيائون ته ٻڪري جي چار نهايت ست اٺ سال ٿيندي آهي پوءِ
امام صاحب برابر ست اٺ سال ٻڪري جو گوشت ڪانه ٿي کاڌو جيئن ڪي ڏٺوئون مبادا ته اها ٻڪري
ڪا سائي کاڌي هجي ۽ اسين انجو گوشت کائي حرام شڪ سان پنهنجو پيٽ ڀري
قلب ڪارو ڪري ڇڏيون. اها آهي ڪاملن جي تقويٰ ۽ پرهيزگاري. نقل آهي ته
امام صاحب جو هڪڙو گماشتو بشير نالي مصر جي شهر ۾ واپار ڪندو هو. امام صاحب
سترهن ٿان ڪپڙي جا واپار لاءِ ڏانهنس موڪليا ۽ خط ۾ لکي موڪليائين ته فلاڻي نمبر
فلاڻي ٿان ۾ فلاڻو عيب آهي جو فروخت جي وقت ڪو به خريدار کي ڏيکاري گهرجي
پوءِ ڪنهن کي خوشي اچي عيب سان وٺي نه وٺي ته ٺهيو. جڏهن بشير اهو
واپار اچي پورو ڪري وري ڪوفي ۾ آيو تڏهن امام صاحب انهن ٿانن جي
بابت پڇيو ته اهو ڪهڙي طرح وڪيئي چيائين مونکي اها ڳالهه وسري ويئي اهو ٿان
بغير اظهار عيب جي وڪامي ويو. امام صاحب کي ڏاڍو رنج ٿيو پوءِ حساب ڪري
جيڪا اصلي رقم انهن ٿانن جي نفعي سميت ٿي ڳڻيوائين ته ٽيهه هزار درهم ٿيا
اهي سڀ خيرات ڪري فقيرن کي ڏنا ۽ اهو مال شبهه وارو ڄاڻي ڪونه ٿي اصل

طرفان ڪوفي جو زبردست حاڪم ۽ گورنر هو تنهن هڪ وقت امام صاحب کي چيو ته جيڪڏهن
توهين مهرباني ڪري مون وٽ تشريف آڻيو ته هميشه مون کي ملندا رهندا ته آئون توهان جو
نهايت شڪرگذار رهندس. امام صاحب بي ڌڙڪ چيو ته آئون توهان کي
ملي ڇا ڪندس جيڪڏهن توهان مهرباني ۽ خوش خلقي سان مون کي پيش ايندا ته
آئون توهان جي دام ۾ ڦاسي پوندس ۽ جيڪڏهن شوخي بي پروائي سان ملندا
ته اها منهنجي ذلت آهي ۽ منهنجي غيور طبع گوارا نه ڪري سگهندي. مون کي اها دولت
حق تعاليٰ مون کي ڏني آهي سا ئي مون کي بس آهي. توهان جي مال ۽ دولت جي حاجت
ڪانه آهي. نقل آهي ته خليفه منصور جنهن وقت جي بادشاهه ۽ سندس زال
حُره بيگم جي وچ ۾ ڪجهه شڪر رنجي پيدا ٿي پئي جنهن ڪري منصور کي ٻي زال
سان شادي ڪرڻ جو خيال ٿيو. بيگم چيو ته توهان مون سان واجبي طرح هلت نٿا
ڪريو ۽ توهان انصاف نه ڪندا آهيو جنهن ڪري توکي ٻي زال ڪرڻ نه گهرجي. تنهن
جي ڳالهه ۾ گفتگو ٿي. آخر انهيءَ فيصلي لاءِ امام صاحب کي گهرايو ويو. امام صاحب
حرم سرائي ۾ آيو ۽ بيگم پردي ۾ ويٺي. منصور پڇيو ته شرع شريف ۾
گهڻيون زالون رکڻ درست آهن. امام صاحب چيو چار تائين. منصور
آواز ڪري بيگم کي چيو ٻڌ ٿي ڪنن سان. پوءِ چيائين هائو
امام صاحب ڳالهه سمجهي ويو ته اندر پردي ۾ آهي. چيائين هائو
بيشڪ چار رکڻ درست آهن مگر اجازت انهيءَ شخص لاءِ آهي جو

عدل ڪرڻ تي قادر رهجي ۽ انصاف سان هلي سگهجي نه ته جيئن ته خدا تعالىٰ فرمايو
آهي وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوْا فَوَاحِدَةً منصور چپ ڪري رهيو امام صاحب
جڏهن موٽي گهر آيو. حُرّه بيگم جي خاص ٻانهين هزار درهم جي ڳوٿري کڻي
آئي امام صاحب جي اڳيان رکي ۽ چيائون ته بيگم صاحب سلام چيا آهن ۽ اوهان
جي حق گوئي ڪري گهڻو ممنون ۽ مشڪور ٿي آهي امام صاحب رپيا ورائي
ڏنا ۽ چيائين ته مون کي اهو غرض ڪو نه هو مون پنهنجو فرض منصبي ادا ڪيو مون کي
نڪا ڪنهن جي طمع آهي نه ڪنهن کان خوف خطرو —

امام صاحب جي سخاوت ۽ فياضي

امام صاحب جي تجارت جا احوال اڳي اوهين پڙهي آيا آهيو ته سندن تجارت
جو ڌنڌو بالڪل چڱيءَ طرح ڪاميابيءَ سان هلندو رهيو خصوصاً تجارت ۾ سندن ۽
سندن گماشتن جي ديانت ۽ سچائي جيڪري گهڻو اوج ۽ اعتبار ۽ ترقي حاصل
ٿيل هئي ۽ ساليانو معقول منافع ۽ سرمايو حاصل ٿيندو هو جو امام صاحب پنهنجي
مروجه خرچ تمام ڪفايت ۽ قناعت سان ڪندي به جو مال سڀ خير جي ڪمن ۽ في سبيل الله
خرچيندو هو گهڻو ڪري عالمن ۽ مشائخن جي خدمت ڪندا هئا ۽ هو يا طالب علمن
جي انهن سان پرورش ڪندو هو خصوصاً پنهنجن استاذن جي ايتري خدمت
ڪندو هو جو بغداد جي مال تجارت جو جيڪو نفعو ٿيندو هو تنهن جو سامان
لباس ۽ طعام وغيره جو وٺندو هو ۽ نقدي استادن کي ڏيندو هو ۽ چوندو هو ته جي

اوهين منهنجو احسان ۽ ٿورو ڪري ته پنهنجو ملڪ خدا تعاليٰ جي طرفان منهنجي هٿان
اوهان ڏي رزق موڪليل آهي منهنجو اوهان تي ڪو احسان ڪونه آهي
سفيان بن عيينه فرمائي ٿو ته امام صاحب پنهنجي مال مان خير خيرات گهڻي ڪندا
هو خاص ڪري هي سندس عادت هئي جو محدثن سڳورن جو گهڻو خيال رکندا
هو ۽ انهن مان ڪنهن کي نه ڇڏيندو هو جنهن سان احسان نه ڪندو هجي ۽
سندس عام قاعدو هوندو هو ته جڏهن پنهنجي گهر لاءِ ڪو نئون سامان از قسم لباس يا طعام
۽ ميوه جي وٺندو هو ته اهڙو ضرور اول عالمن ۽ مشائخن لاءِ وٺي موڪليندو هو ۽
جيترو نفعو پنهنجي عيال جي پرورش ڪندو هو اوترو مسڪينن کي خيرات ڏيندو هو
قاضي شريڪ فرمايو آهي ته جيڪو طالب علم امام صاحب وٽ پڙهندا هوا انهن کي اهڙو
ته فارغ البال ۽ خوشحال رکندو هو جو اهي گهر بار ۽ عيال جي خرچ کان بي فڪر رهندا
هئا امام ابو يوسف فرمائي ٿو ته امام صاحب منهنجي ۽ منهنجي عيال جي پرورش
طالب علمي جي زماني ۾ ويهن سالن تائين ڪئي - ڏاڍي عالي همتي ۽ سخي هئي ۽
فراخدلي سندس اهڙي جو جيڪڏهن ڪو شخص سندن تعريف ڪندو هو يا
سندن شيئن تي شڪر ڪندو هو ته اها ڳالهه امام صاحب کي نه وڻندي هئي ۽
ڏکي لڳندي هئي - امام ابو يوسف لکي ٿو ته هڪڙي ڀيري سندن روبروءِ مون
ايترو چيو ته مون اوهان کان زياده سخي ڪونه ڏٺو پاڻ چيائون ته افسوس جو تو حماد
منهنجو استاد ڪونه ڏٺو جو مون کان زياده سخي هو - امام صاحب جي پٽ حماد

جڏهن استاد وٽ وڃي سڳوري پوري ڪئي تڏهن امام صاحب پنج سؤ يا هڪ هزار
روپيه شڪرانه جا نذرانه طور انهيءَ جي خدمت ۾ موڪليا ته شڪرگذاري ڪري جيڪو
ته امام صاحب تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي امام صاحب کي اها ڳالهه نه وڻي چيائين
ته قسم آهي خدا تعالى جو اج مون وٽ زياده ناڻو جيڪو آهي ته آءٌ قربان ڪريان ها
جي ڪهڙي شي آهي جنهن کي اوهان گهڻو ڪري سمجهيو آهي خبردار تو جيڪا تعليم
منهنجي پٽ کي ڏني آهي سا حقير به ۾ قدر ڪري نه ڄاڻ ۽ انجو عوض هن خسيس
قيمت سان نه ڪري سمجهه

شقيق بلخي تو فرمائي ته هڪڙي ڏينهن آئون ۽ امام صاحب ڪنهن شهر جي گهٽي
مان پي وياسين ته هڪڙو شخص جو سامهون پئي آيو اسان کي ڏسي پاسو ڪري
تري ويو جڏهن ويجها وياسين تڏهن امام صاحب سڏ ڪري پڇيس ته
اسان کي ڏسي ڇو پاسو ڪري وئين چيائين آئون فقط شرم کان پاسو ڪري ويس
جو اوهان جا ڏهه هزار درهم مون تي قرض آهن سي آئون ڏيئي نه سگهيو آهيان
امام صاحب چيو وڃ اج ڏينهن کان پوءِ اهي پيسا توکي معاف آهن ۽ اڳتي
ان جو فڪر نه ڪجانءِ

امام صاحب رضي الله تعالى عنه جي پاڙيسري جو ننگ

حديث شريف ۾ آهي ته

پيارا سڳورن

۽ پاڻ سڳورن فرمايو آهي

امام صاحب جي عام طرح خلق الله سان شفقت ۽ همدردي بيحد ڪمال هوندي هئي. امام صاحب فرمائيندا هوندا هئا ته برلقدير جيڪي منهنجي هٿان سيٽي جا غلام زرخريد آهن انهن هاڻ آئون سڀني کي آزاد ڪريان ها ۽ منهنجي لاءِ حق ولاء جو باقي مٿن ڪونه هجي ها. عصام فرمائي ٿو ته ابوحنيفه ڪان وڏيڪ منهنجي ياراڻي ۽ رفيقن جو حق سڃاڻيندڙ ڪو شخص ڪونه هو ۽ وليد بن قاسم چيو آهي ته امام صاحب نهايت ڪريم ۽ تمام مهربان ۽ خلق الله تي تمام مشفق هوندو هو ۽ هميشه پنهنجي رفيقن سان هر حال شريڪ ۽ همدرد ۽ غمخوار رهندو هو. نقل آهي ته امام صاحب جي محله ۾ هڪ نوجوان آزاد طبع موچي رهندو هو جو ڏينهن جو مزدوري ۽ پورهيو ڪري رات جو يارن ۽ دوستدارن سان شراب ڪباب جي مجلس گرم ڪري هي شعر پڙهندو هو. شعر

اضاعوني واي فتي اضاعوني ليوم ڪريهة وسداد ثغر

يعني مون کي ڇڏيو ۽ منهنجو قدر نه سڃاتو حالانڪه آئون اهڙو جوان هوس جو سخت مشڪل وقت ۾ ڪم اچي ڪري ۽ جهڙو مون جهڙو هيا سو هيس ڪهڙو عادت هميشه ٿي رهي هئي ۽ امام صاحب جو رات هميشه جاڳندي هو انهي کي ٻڌندا هئا هو ۽ صبر تحمل سان برداشت ڪندو هو. اتفاقاً هڪ رات پوليس وارا اچي هن انسان کي گرفتار ڪري وٺي ويا. امام صاحب ٻئي ڏينهن هن جي سڏ جو آواز نه ٻڌو ۽ پڇيائين ته فلاڻو شخص ڪيڏانهن ويو جنهن جو آواز هاڻي نٿو ٻڌجي

چيائون هن طرح قيد ۾ جهلجي ويو آهي ۽ هاڻي قيدخاني ۾ آهي - امام صاحب بروقت
گهوڙي تي سوار ٿي شهر جي حاڪم وٽ جو ان وقت عيسىٰ ابن موسىٰ هو ويو
جو گورنر ۽ منصور جو ڀائيٽيو هو. ويو ۽ هن جي شفاعت ڪيائين ۽ عيسىٰ ابن موسىٰ
امام صاحب کي گهڻي تعظيم ڏني ۽ جيلخاني جي آفيسر کي يڪدم حڪم ڏنائين ته فلاڻي
موچي جو اڄ فورًا آزاد ڪيو وڃي جيستائين ته انکي آزاد ڪرائي امام صاحب پاڻ سان وٺي
آيو ۽ واٽ تي امام صاحب خوش طبعي ڪري پڇيس ته اي جوان خبر ڏي اسان توکي
وڃايو ڇا ان موچي عرض ڪيو ته نه سائين بلڪ اوهان پنهنجي همسائگي جو حق پورو
پورو ادا ڪيو ۽ اهو شخص پنهنجي بد اعمالي کان توبه تائب ٿيو ۽ امام صاحب جي
مجلس ۾ سندس حلقه درس ۾ حاضر ٿيندو رهيو

امام صاحب جو حلم ۽ صبر ۽ تحمل

يزيد بن هارون چيو آهي ته مون امام صاحب کان وڌيڪ بردبار شخص دنيا ۾ ڪونه
ڏٺو ۽ عبدالرزاق محدث به اهڙي طرح چيو آهي ۽ هڪڙو چشمديد واقعو انجو
مثال طور ذڪر ڪيو آهيس ته اسين مسجد خيف ۾ امام صاحب سان گڏ هواسين
امام صاحب جي چوڌاري سندس شاگرد ۽ معتقد ماڻهون مڙيا ويٺا هوا ته
بصره جي هڪڙي شخص اچي مسئلو پڇيو امام صاحب انجو مناسب جواب ڏنو
ان شخص چيو ته حسن بصري انجي برخلاف فتوىٰ ڏني آهي امام صاحب
فرمايو ته حسن بصري ان مسئله ۾ خطا ڪئي آهي صحيح جواب اهو آهي

جو مون

جو مون ڏٺو آهي هو شخص عادتي يڪدم امام صاحب کي گار ڏئي ڪڇيائين ۽ چيائين
يا ابن الفاحشة. توهان حسن بصري کي چوڻ ٿا ته خطا ڪئي آهيس. هن جي چوڻ تي
يڪدم مجلس ۾ شور پئجي ويو ۽ هن کي مارڻ لاءِ ماڻهون تيار ٿيا مگر امام صاحب فورًا
هن کي روڪيو ۽ چيائين صبر ڪريو سمجهي ڳالهه ٿيندو ۽ جڏهن ماڻهن جو جوش گهٽ ٿيو ته
آهستگي سان هن شخص کي سمجهايائين ته بابا مسئله صحيح ايئن آهي جيئن
مون بيان ڪيو جنهن جو دليل حضرت   بن مسعود جو فلاڻي روايت آهي ۽ حسن بصري
واقعي ان مسئله ۾ غلطي ڪئي آهي -

ٻي دفعي هڪڙي شخص امام صاحب جي مجلس درس ۾ اچي بد ڳالهائڻ شروع ڪيو
انتي ڌيان نه ڪيو ۽ پنهنجي درس ۾ مشغول رهيو ۽ شاگردن کي به انهي ڏانهن متوجه
ٿيڻ کان منع ڪيائين جڏهن درس پورو ڪري امام صاحب گهر ڏانهن روانو ٿيو اهو ڪم
بخت پٺيان لڳو ويو ۽ گاريون ڏيندو ويو جڏهن گهر جي دروازي تي امام صاحب
پهتو ته هن بخت ڏانهن نهاري مرڪي چيائين ته بابا جيڪي چوڻو هجيئي
سو چئي وٺ هاڻي آئون گهر ٿو وڃان متان دل ۾ ڪو ارمان رهجي وڃيئي هڪ حديث
شريف ۾ آيو آهي ليس الشديد بالصرعة انما الشديد الذي يملك نفسه
اذا غضب امام صاحب پاڻ فرمايو آهي ته مون ڪڏهن ڪنهن شخص تي لعنت
ڪانه وڌي آهي ۽ ڪنهن کان انتقام يعني بدلو نه ورتو آهي ڪنهن به
مسلمان يا ذمي کي نه ستايو آهيم ۽ ڪنهن سان فريب ۽ بدعهدي نه ڪئي آهيم

بيت

هڪڙي ڏينهن امام صاحب جي حلقه درس ۾ هڪڙو نوجوان اجنبي شخص آيو امام صاحب کان هڪ مسئلو پڇيائين ۽ امام صاحب جواب ڏنو ته انهن يڪدم چيو ته اي ابا حنيفه تو غلطي ڪئي آهي. ابو الخطاب جرجاني جو انهن مجلس ۾ ويٺل هو غصه ۾ ڪاوڙ مان لال ٿيو ۽ حاضرين امام صاحب جي شاگردن کي خطاب ڪري چيائين ته اوهين بلڪل بي غيرت ٿا ڏسجو جو اوهان کي جوش نٿو اچي اهڙي نادان ماڻهون کي جو ته اوهين مجلس ۾ اچڻ ڏيو ٿا ۽ جو واجبي طرح فهمائش گوشمالي نٿا ڏيو جو اهڙي وڏي ماڻهون سان گستاخ ۽ بي ادب ٿي ٿو ڳالهائي امام صاحب ابو الخطاب کي خطاب ڪري چيو ته هن جو ڪو ڏوهه نه آهي جو منهنجي هن کي اهڙي طرح هدايت ٿيل آهي آئون جو هتي ويٺو آهيان انهيءَ لاءِ ته ماڻهون آزادي سان مون سان ڳالهائن ۽ منهنجيون غلطيون ظاهر ڪن ۽ آئون آزادي سان ۽ تحمل سان ٻڌان

امام صاحب جو شان وقار ۽ خود داري

باوجوديڪ امام صاحب نهايت حليم ۽ بردبار ۽ رحمدل هو مگر تڏهن به سندن شان شوڪت ۽ عزت نهايت اعليٰ درجي جي هئي پاڻ هرگز اجائي گفتگو نه ڪندا هوا ۽ نه زياده ڪنهن سان گستاخي برداشت ڪندا هوا اگرچه سندن درس ۾ ۽ مجلس علم ۾ آزادانه علمي بحث ۽ گفتگو ڪرڻ جي موڪل هوندي هئي مگر جڏهن امام صاحب پاڻ ڳالهائڻ شروع ڪندو هو تڏهن سڀئي چپ ٿي ويندا هوا ۽ ماٺ ٿي ويندي

هئي

هئي جو سندس خاص اصحاب ۽ شاگرد مثلاً امام ۽ داؤد طائي ۽ قاسم بن معن سندس حضور ۾ ڪنهن مسئلي تي بحث ڪندا هئا ۽ پاڻ ۾ وڏي آواز سان ڳالهائيندا هئا مگر جڏهن امام صاحب تقرير شروع ڪندو هو ته سڀ خاموش ٿيندا هئا ۽ سندس فيصلي کي ڪن ڏيئي ٻڌندا هئا ابن وڪيع فرمائي ٿو ته امام ابوحنيفه صاحب هيبت جو ۽ حشمت وارو هو ۽ سندس چهرو مبارڪ ٻهڪندڙ هو ۽ ضرورت کان زياده نه ڳالهائيندو هو ۽ بيفائديون ڳالهيون ماڻهن جيئن نه ٻڌندو هو ۽ نه اهڙين تي ڌيان ڏيندو ۽ خيال ۾ آڻيندو هو ۽ سندس خودداري جو شان ته اهڙو اعليٰ درجي جو ممتاز بين الاقران هو جو شاهي درٻار ۽ وزيرن اميرن بادشاهن سان ڪو غرض ڪو تعلق ڪونه رکندو هو ته ڪڏهن سندن ملازمت ۽ بغير ضرورت جي ملاقات اختيار ڪيائون نه ڪڏهن سندن وظيفه خواري يا انعام اڪرام قبول ڪيائون نه پنهنجي آزاد طبعي ۽ سندن احسانمندي سان پاڻ ٻڌي ڪيائون ۽ نه حق گوئي ڪرڻ کان سندن دنياوي لحاظ تي ڪيائون باوجوديڪ اميرن ۽ بادشاهن سندن قابو ڪرڻ لاءِ گهڻا ئي حيلا وسيلا ڪيا مگر ڪو ڪارگر نه ٿيو ۽ ڪنهن نموني سان پاڻ سندن دام ۾ نه آيا. ابن هبيره ڪوفي جي گورنر کي ۽ عيسيٰ بن موسيٰ خليفي منصور جي ڀائيٽي ۽ ڪوفي جي حاڪم کي دندان شڪن جواب ڏيڻ جو نقل اڳي مذڪور ٿي چڪو آهي خليفه منصور سان گفتگو ڪرڻ ۽ انهن ڪري قيد خاني ۾ محبوس ٿيڻ جا احوال اڳتي ايندا. نقل آهي ته

هڪڙي ڳوٺ جي امير امام صاحب کان پڇيو ته اوهين جو اسان ماڻهن کان پري
گذاريندا آهيو ۽ الڳ رهندا آهيو. امام اعظم فرمايو ته ماني جو لولو - ساڏو ڪپڙو
امن امان سان حاصل ٿئي ته انهيءَ عيش کان بهتر آهي جو وري پوءِ پشيماني ڏيکاري
جنهن ڪري ماڻهن واڪا ڪيو آهي

امام صاحب جو عزم بالجزم ۽ استقلال

عزم راسخ ثابت قدمي ۽ عالي همتي - ڪاميابي ۽ فتحمنديءَ جا اهو جوهر آهي جنهن
جي ڪري انسان اعليٰ مرتبي ڪمال تي پهچي سگهي ٿو ۽ پنهنجي شاندار مقصود ۽ مراد کي
پهچي ٿو. پهچي ويندي جنهن کي استقلال ۽ پڪو ارادو آهي يعني انسان جڏهن ڪو نيڪ
ارادو ۽ چڱي مقصود جي حاصل ڪرڻ جو پڪو خيال ڪري تڏهن انهيءَ کي ڇڏي نه ۽ مضبوط
ٿي بيهي ۽ انهيءَ حاصل ڪرڻ ۾ جيڪي رنج ڪون يا مشڪلات پيش اچن انهيءَ جي
پرواهه ڪري ۽ عالي همتيءَ سان انهي برداشت ڪري تانجو هو پنهنجي منزل مقصود کي
پهچي. امام صاحب جو انهيءَ صفت ۾ اهڙو ڪمال هو جو سندس فيصلا ٿيل ارادو
۽ منشا کان برخلاف سخت واقعات پيش ايندا هئا بلڪ بادشاهن ۽
حاڪمن کان سخت تڪليفون رسنديون هيون تڏهن به امام صاحب جي عزم بالجزم کي

ذرو

لوڏو نه ايندو هو۽ سندس قدم پڻ نه ٿڙندو هو جبل وانگي نه چرندڙ هو. سندس عزم ۽ استقلال مضبوط هوندو هو نقل آهي ته ابن هبيره يزيد بن عمر جو بني اميه جي طرفان عراق جو مشهور زبردست جابر گورنر ٿي آيو هو ۽ پنهنجي سياسي غرض لاءِ علمائن کي پنهنجي پنهنجي ملازمت ۾ رکڻ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪندو هو امام ابو حنيفه کي ڪوفي جي عهدي يا مير منشي يا خزانچي ٿيڻ جو قبول ڪرائڻ لاءِ چيائين امام صاحب پنهنجو عذر ڏيکاريو ۽ نوڪري ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ابن هبيره حڪم ڪيو ته قيد ۾ رکيس ۽ هر روز ڏهه چابڪ هڻوس جيسين حڪم جي تعميل ڪري ۽ هر روز قبول ڪرڻ لاءِ چوندا هئس مگر امام صاحب کي نوڪري ڪرڻ اصلي نه ٿي قبول ٿي. آخر يارهين ڏينهن نا اميد ٿي ڇڏي ڏنائون انهن ڏينهن قيد ۾ هڪ سو ڏهه چابڪن جي سخت تڪليف برداشت ڪري پنهنجي عزم ۽ استقلال ۽ عهد و پيمان تي قائم رهيو ۽ ڪامياب ٿيو. اهڙي طرح منصور جڏهن قضا جي ڪرڻ لاءِ امام صاحب تي زور رکيو مگر امام صاحب ضروري سبب ڪري قبول نه ڪيو ته ڪري منصور امام صاحب کي قيد ۾ رکيو ۽ آخر قيد خاني ۾ ئي وفات ڪيائين.

امام صاحب جي سياستداني

اسلام جي شروعات ۾ خلفاء الراشدين عليهم الرضوان جن جي طرح شريعت ۽ مذهب ۽ تقوى جا درخشنده ستارا ۽ رهنما هوا اهڙي طرح رموز سياست

جا اهڙ نڪته دان ۽ رعيت پروري ۽ ملڪ گيري جا عمده رهيا مگر جڏهن بادشاهن
عياشي ۽ خود مختياري اختيار ڪئي ۽ مذهبي پهلوءَ کان پهلو تهي ڪيائون تڏهن
دنياوي حڪومت ۽ بادشاهن جو ڪانئو ڏاريو ۽ مذهبي طبقه جا رهبر ۽ پيشوا اهڙ
نه فقط ڏاريندا بلڪه هڪ ٻئي جا بالڪل ضد ۽ مخالف سمجهڻ ۾ آيا ۽ حديث
شريف انما الآخرة والدنيا كضرتين ان رضيت احدهما سخطت الاخرى جو پورو
پورو مصداق ظاهر ٿيو انهيءَ ڪري علماءِ اولياءِ امت اميرن ۽ بادشاهن جي صحبت
کان پڇي پري ٿيا ۽ دنيا جي ڪمن ڪارن کان بقول حافظ شيرازي

پهنجو تعلق توڙي ڇڏيون انهيءَ سبب ڪري اڄ ڏينهن تائين مولوين ۽ عالمن کي فقط
حجره نشين ۽ زماني جي احوال کان بالڪل غافل ۽ بي خبر سمجهيو وڃي ٿو اهو خيال
اگرچه سو في صد پورو ۽ صحيح نه آهي مگر تاهم اصليت کان بالڪل خالي به نه آهي بالڪل
مگر تعجب ۽ حيرت جي نهايت ٿي وڃي ٿي جو دريا ساهمون نظر اچي ٿو جڏهن امام صاحب
جي حالات ۾ هڪڙي طرف ديانت ورع زهد تقوى ۽ عبادت ۾ نهايت ڪمال
ڏسجي ٿو ۽ ٻئي پاسي سياست تمدن حسن معاشرت ۽ تدبير مملڪت ۾
سندس ڪمال دقيقه شناسي ۽ باريڪ بيني ڏانهن نظر ڪجي ٿو ته بي اختيار شناسي
جي قول حافظ جو ياد ٿو اچي   بيت

اسان جي انهن دعوىٰ تي سند س وضع ڪيل قواعد ۽ قوانين فقه جا خصوصًا ڪتاب السير ڪتاب الحدود جا ابواب ۽ بيع شرا نڪاح طلاق شهادت ۽ قضا ۽ دعوىٰ وغيره معاملات تي احڪام ڪڏهن غور سان ڏسو ۽ مطالع ڪريو جو هر اهيا فلاسفر ۽ دانشور هن زماني جا ڳڻي ٿا انهن کان بهتر ۽ ڪارگر قاعدا نا هي ٺاهي سگهن اج به اسان جي دعوىٰ آهي ته جيڪڏهن ڪا به گورنمنٽ اسلامي يا غير اسلامي انهن قانون تي عمل درآمد ڪري ۽ اهي سڀ اڳيان قاعدا شريعت جا ملڪ ۾ جاري ڪرائي ته جيڪر ملڪ مان فتنو ۽ فساد گهٽ ڪري نڪري وڃي ۽ هندستان ۾ اهڙو امن امان ٿي وڃي جهڙو عربستان ۾ اڄ ڪلهه نجدين جي حڪومت ڪري ٿيو آهي

امام صاحب جي حاضر جوابي ۽ مناظره ۾ بي نظير هجڻ

هي ڪرتي خاص ۽ ممتاز خصوصيت امام صاحب جي هئي جو مناظره جي وقت ڪهڙو به مشڪل کان مشڪل مسئلو پيش ايندو هو ته امام صاحب اهڙي دلچسپ ۽ عام فهم طريقه سان مخاطب کي ذهن نشين ڪرائيندو هو جو هو تمام آساني سان سمجهي ويندو هو ۽ از خود قبول ڪرڻ تيار ٿيندو ۽ قبول ڪرڻ کان سواءِ ٻيو چارو ئي نه رهندو هو. مخالفين اسلام ۽ مسلمانن جي ٻين مختلف فرقن سان هميشه بحث مباحثو ۽ مناظره ٿيندو هو ۽ جواب ڏيڻ ۾ شڪن هڻي ڏيئي ملزم ۽ لاجواب ڪندو هو مگر خود اهل السنة جماعة جي مجتهدن جو بعضي اجتهادي مسئلن ۽ فروعي فتوائن ۾ امام صاحب سان اختلاف راءِ ٿيندو هو امام صاحب کي ضرور هٿن

ساڻ بہ مناظرو حق جي اظهار لاءِ ڪرڻون تيند وهو جو تمام صفائي ۽ چٽائي ساڻ
هُن کي پنهنجو دليل ذهن نشين ڪرائيندو هو انهيءَ سبب ڪري ته امام مالڪ
رحمة الله عليه امام صاحب جي قوت استدلال جي تعريف هنن الفاظن ساڻ ڪئي آهي
ته لو ڪلمڪ في هذه الساريه حتى ڪه بعضي پنهنجن خاص استاذن ساڻ جنهن
تعظيم ۽ تڪريم امام صاحب بيحد ڪمال رکندو هو مناظره ڪرڻ جا موقعا پيش آيا
آهن جهڙوڪ شعبي ۽ طائوس ۽ عطاء ساڻ اهڙا عجيب عجيب نقل سندس
هن ڪتاب جي چوٿين باب ۾ مذڪور آهن ۽ ٻئي پاسي نقل ڪجن ٿا.
هڪڙي دفعه امام شعبي

امام صاحب جو جامع الفضائل والمحامد والكمالات هجڻ

حضرت عبدالله بن مبارڪ جو مشهور قول آهي ته آئون جڏهن ڪوفه ۾ ويس ان
جي ماڻهن کي علم ۽ زهد ورع ۽ تقويٰ جي باري ۾ پڇيم ته اوهان جي شهر ۾ ڪهڙو
شخص زياده ممتاز آهي سڀني بالاتفاق چيو ته ابوحنيفه جنهن جي صفت باري
پڇندو ويس ته انهن سان ابوحنيفه کي موصوف ۽ معروف چيائون تي
معافي موصلي چيو آهي ته امام صاحب ۾ ڏهه خصلتون اهڙيون موجود هيون ڳالهه ٿيلون
هيون جو جيڪڏهن انهن مان هڪڙي ڪنهن انسان ۾ هجي ته اهو شخص پنهنجي
زماني جو پيشوا ۽ قوم جو رئيس ٿي سگهي - ١ پرهيزگاري ٢ سچائي

[illegible] ٻاجهاري

پاڪدامني خلق سان خلق ڪرڻ دوستي وفاداري ۽ سچائي سان جنگن
ڪمن تي رغبت رکڻ ماٺ ۽ صبر ۾ رهڻ جواب باصواب ڏيڻ مظلومن سان همدردي
رکڻ اگرچه دشمن ئي هجن مشڪل وقتن همراه ٿيڻ

خليفه هارون رشيد هڪڙي جنگي موقعه تي قاضي امام ابو يوسف کي چيو ته اڄ امام ابو حنيفه جا اوصاف عادتون ۽ احوال جيڪي توکي معلوم هجن سي اسان سان بيان ڪر امام ابو يوسف چيو ته اي امير المؤمنين خدا تعاليٰ فرمايو آهي

جيترو قدر آئون ڄاڻان

ته امام ابو حنيفو رحمت ڪريس شال خدا تعاليٰ نهايت تقويٰ وارو ۽ پرهيزگار هو شريعت جي احڪامن بيان ڪرڻ ۾ نهايت محتاط هو خدا تعاليٰ جي بندگي ۽ عبادت کي دل سان محبت رکندو هو ۽ زماني جي ماڻهن کان بچندڙ ۽ ڇڏيندڙ هو انهن ذاتن کو التفات نه رکندو هو گهٽ ڳالهائيندو ۽ ٿورو هو ۽ خيال گهڻون ڀڄائيندو هو جيڪڏهن ڪو مسئلو معلوم هوندو هوس ته جواب باصواب ڏيندو هو نه ته خاموش رهندو هو نهايت سخي ۽ فياض هو علم کي ۽ مال کي خوب طرح لٽائيندو هو حاجتمند ماڻهن جي حاجت روائي ڪندو هو ماڻهن کان مستغني رهندو هو طمع اصل ڪنهن ۾ ڪانه رکندو هو غيبت کان بالڪل پاسو ڪندو هو پر پنهنجي ڳالهه ٻڌندي هئي انهن جو ذڪر خير ڪندو هو ۽ ناهو ادب سان وٺندو هو هارون رشيد چيو ته بيشڪ اهي

عادتون ۽ اهي اخلاق صالحن جا آهن ۽ خدا تعالىٰ جي بندن جيون صفتون آهن

امام صاحب جي شڪل ۽ شباهت ۽ وضع ۽ لباس

امام صاحب کي خدا تعالىٰ ڪمال معنوي سان گڏ ظاهري حسن ۽ جمال باڪمال ۽ عطا ڪيو هو قد سندن وچولو موزون مگر ڊگهائي ڏانهن مائل هو رنگ سندن اجرو گندم گون مونهن مبارڪ سهڻو ۽ خوبصورت بدن سمورو موزون ۽ مناسب هو آواز سندن بلند ۽ رعب وارو مگر گفتگو نهايت شيرين ۽ دلپذير هوندي هئي ۽ تمام فصاحت ۽ صفائي سان ڳالهائيندا هئا. لباس هميشه صاف ۽ سٺو زيب تن فرمائيندا هئا عطر ۽ خوشبوءِ کي گهڻو پسند ڪندا هوا. سندن خوشبوءِ دماغ معطر ٿي ويندو هو ۽ پري کان سندن خوشبوءِ ماڻهن کي پهچندي هئي. ۽ سندن سڃاڻپ خوشبوءِ سان ٿيندي هئي. امام ابو يوسف چيو آهي ته امام صاحب هميشه سراد الحني سنتي ڍڪيندا هئا ۽ اڪثر سندن لڙڪيل مکڻن ڪونڊ سر هو. ٽوپي گهڻو ڪري ڪاري رنگ جي پائيندا هوا. خليفه منصور پنهنجي درٻارين لاءِ هن ڪري خاص وضع جي ٽوپي مقرر ڪئي هئي جا اهل درٻار ۽ امير ماڻهن لاءِ مخصوص سمجهي ويندي هوندي هئي. اما بعضي پائيندا هوا چادر پڻ واري پنهنجن ڪلهن تي وجهندا هوا جا عمدا عمدا سنجاب ۽ ڌاڪر جا بعضي بعضي زيب تن فرمائيندا هوا جي قيمت تمام گهڻي جا هوندا هوا. ابو مطيع بلخي سندن شاگرد جو بيان آهي ته مون هڪ ڏينهن نهايت قيمتي قميص ۽ چادر امام صاحب کي پهريل ڏٺي جو ڪم

ازڪم

ازڪم چار سو درهم انهيءَ جي قيمت هوندي. نضر بن محمد نقل ٿو ڪري ته هڪڙي ڏينهن آئون امام صاحب کي ملڻ لاءِ ويس پاڻ ان وقت ڪاڏي ٻاهر وڃڻ لاءِ سنبريا بيٺا هئا. تو ڪي دير جي واسطي منهنجي چادر وٺي پاڻ ڪلهن تي پائي ويا جڏهن وري آيا ته مون کي چيائون ناحق تنهنجي چادر ورتي سين جنهن ڪري اسان کي تو شرمسار ماڻهن ۾ ٿي مون عرض ڪيو ته ڇو پاڻ فرمايائون ته تمام ٿلهي ۽ بي ڊولي هئي.

نضر چيو آهي ته مون کي ان وقت امام صاحب جي شڪايت جو تمام تعجب ٿيو ڇو ته مون اها چادر پنجن دينارن سان ورتي هئي مون کي انتي ناز هو مگر ٻي هڪڙي موقعي تي مون امام صاحب کي هڪڙي چادر پهريل ڏٺي جا ٽيهه دينار لهندي هئي تڏهن مونکان اهو تعجب لهي ويو ۽ دل چيم ته برابر امام صاحب جي شڪايت بجاءِ هئي

امام صاحب جي وفات جو احوال

مٿي بادشاهن جي احوال ۾ مذڪور ٿي چڪو ته منصور جڏهن پنهنجي ڀاءُ سفاح جي جاءِ تي تخت نشين ٿيو تڏهن ملڪ کي رام ڪرڻ ۽ دشمن جي بيخ ڪني ۾ ڪو دقيقو ڪوشش باقي نه ڇڏيائين ۽ نئين بادشاهت ڪري نهايت احتياط ۽ خبرداري ۽ سخت ضابطو رکيائين ۽ خصوصا جيڪي ڪملہ ماڻهو هوا يا انهن کي قتل ڪرايائين يا انهن کي پنهنجي دام ۾ ڦاسائي انهن جي مخالفت ڪان پاڻ کي بيغم ۽ بيفڪر رکڻ جي ڪوشش ڪيائين. ڀلا امام صاحب جهڙو مشهور معروف مرجع عالم ملجائي بني آدم امام اعظم ڪيئن ٿو هن

جي ڇنهي ڪان آزاد رهي سگهي علي الخصوص جڏهن امام صاحب جو توسل ۽ تعلق
حضرات اهل بيت سان رهي ۽ پاڻ مدعي خلافت جا هئا ۽ بني عباس سان
سندن مخالفت هئي) نهايت ڳڻڀرو هو، انهي ڪري خليفو منصور کي مجبوري جو
امام صاحب جهڙي ماڻهون کي ضرور پنهنجي قبضي ۾ رکي ۽ هنجي نقل حرڪت ۽ قول فعل
۽ سندس شاگردن ۽ مخلصن ۽ ملاقاتين تي سخت نظر رکي
بني عباسيه پنهنجو پائي تخت شهر بغداد مقرر ڪيو منصور امام صاحب کي پاڻ
وٽ گهرائيو ۽ قضا جي عهدي قبول ڪرڻ لاءِ زور ڀريو - امام صاحب قبول نه ڪيو
ظاهر عذر عدم لياقت جو پيش ڪيائون مگر في الحقيقت سندس تقوىٰ داري ۽ جابر
بادشاهن جي ناجائز ڪان پرهيز ڪرڻ انجو سبب هو حديث شريف آهي
من جعل قاضيا فقد ذبح بغير سڪين بهرحال مطلب ته منصور کي امام صاحب جي
قيد ڪرڻ لاءِ ظاهري اهو وڏو سبب ۽ بهانو هٿ اچي ويو ته هنجي حڪم جي انحرافي
تو ڪري ١٤٦ سنه امام صاحب کي قيد ڪيائين مگر اهو قيد گويا نظربندي
جو قسم هو - بغداد ڇاڪاڻ ته دار الخلافه هوڻ ڪري عام خاص ماڻهن خصوصا
اهل علم ۽ اهل ڪمال وارن جي رجوعات تمام گهڻي تي دنيا جو فرمانروا بادشاه به
اتي ۽ دين امام صاحب جهڙو عالم دين پيشوا به اتي ما احسن الدين والدنيا
اذا اجتمعا بغداد تي صادق آيو - ماڻهن اتي سلسله تعليم ۽ استفادي جو
شروع ڪيو پري پري ملڪن جا ماڻهون بغداد ۾ اچي علم ۽ ڪمال

حاصل

حاصل ڪندا هوا ۽ هنگامون درس ۽ تدريس جو جاري رهيو حتيٰ ڪ امام محمد جو
امام صاحب جي فقه جو جامع ۽ مصنف ۽ وڏو راوي مشهور صاحبين مان ٿي
اتني آهي جيڪي امام صاحب وٽ پڙهيو آهي ۽ شاگردي ڪري علم حاصل ڪيو
آهيس سو به اهو زمانو امام صاحب جي نظربندي جو آهي ۔ پلا اهڙي مجمع
آرائي عظيم الشان اجتماع خاص ۽ عام جو بادشاه وقت جيڪا ن ڪڏهن مخفي رهي
سگهي ٿي ۽ ڪهڙي طرح هن کي آرام ۽ سک سان سڌ ڪرڻ ڏئي ٿو آخر اها تدبير
سوچيائون ته ظاهر طور امام صاحب کي قتل ڪرائبو ته مٿان گوڙ ٿيندو پوءِ تنهن
ڪري زهر ڏئي مارجي ته اهو گوڙ ۽ ڪڏهن ڪو لڳي وڃي پوءِ مخفي طرح سان زهر قاتل
۽ ڪن روايتن ۾ آهي ته زبردستي سان امام صاحب کي پياريون امام صاحب
کي جڏهن پنهنجي موت جا آثار ظاهر ٿيا تڏهن درگاهه الاهي ۾ متوجهه ٿي
ٿي رکي ۽ سجده جي حالت ۾ شربت شهادة جو نوش ڪيائين ۽ پنهنجي جان
جان آفرين کي سپرد ڪيائين انا لله وانا اليه راجعون ما شاء الله ڪان وما لم
يشاء لا يڪون اهو ڏينهن رجب جو سنه ١٥٠ هه امام صاحب جي وفات جي خبر
دنيا ۾ ڦهلجي وئي ۽ جوق جوق ماڻهون شهر جا اچڻ لڳا ۽ ديده گريان ۽ سينه
بريان سان پنهنجي حسرت ۽ افسوس جو نظارو ظاهر ڪري شريڪ محفل ماتم ٿيڻ
لڳا ۔ حسن بن عماره جو شهر جو قاضي هو تنهن امام صاحب کي غسل ڏنو ۽ ابو رجاءُ
عبدالله بن واقد پاڻي وجهندو ويو ۽ حسن بن عماره ٿي افسوس سان

هن طرح مرشد جو سنڌي ديو رحمة ڪري تو تي خدا تعالى اي ابو حنيفه جو ٽيهه
سال تو برابر روزا رکيا ۽ چاليهه سال تون راتيون جاڳيون ۽ اکيون ننڊ پوريون
قسم آهي خدا تعالى جو تون اسان ۾ وڏو فقيه تون اسان ۾ وڏو عابد ۽ زاهد
هوئين نهايت چڱن خصلتن جو جمع ڪندڙ هوئين ۽ جنازه طيار ٿيڻ شرط ماڻهون
ايتري ڪثرت سان آيا جن جو شمار ڪونه هو ڇهن دفعن نماز جنازه تي پنجاهه
هزار ماڻهون اندازه ڪيا ويا نماز جنازه شهر جي قاضي حسن بن عماره پڙهائي
۽ منصور بادشاهه به اچي نماز پڙهي مگر خلق جو اچڻ سلسلو تمام ڪثرت سان جاري
هو جنهن ڪري عصر تائين ڇهه دفعا جماعتون ڪري نماز پڙهيائون ۽ مغرب جي قريب
سندس لاش مبارڪ قبر ۾ دفن ڪيائون ۽ دفن ڪرڻ وقت هي آواز پيدا ٿيون
فروح وريحان وجنة نعيم جڏهن دفن ڪري فارغ ٿيا تڏهن هي اشعار ٽي
راتيون غيبي آواز سان ماڻهن کي ٻڌڻ ۾ آيا۔ شعر

ذهب الفقه فلا فقه لكم ∴ فاتقوا الله وكونوا خلفاء
مات نعمان فمن هذا الذي ∴ يحيى الليل اذا ما اسجعفا

اهڙيون ڪرامتون ٿيون سندس وفات وقت ۽ دفن ڪفن ڪرڻ جي وقت جيڪي ظاهر ٿيا
آهن تواريخن ۾ مفصل مذڪور آهن اسان اختصار جي سبب فقط ايتري قدر اڪتفا
ڪئي امام صاحب کي سندس وصيت موجب خيزران جي مقبره ۾ جو بغداد جي شرقي
طرف مشهور معروف مقام آهي دفن ڪيائون امام صاحب اهو مقام انهيءَ سبب ڪري

اختيار ڪيو جو سندس تقوى جي مد نظر ڪري اها رهين بالڪل زور يو زون هئي
جو ظلم کان پاڪ ۽ ڪنهن جي حق غضب کان آزاد هئي
امام صاحب جي وفات جي خبر اهڙين زماني ۾ مشرق مغرب تائين علمائن ۽ مشائخن کي
تي پهچي رنج ۽ افسوس ظاهر ڪيائون ۽ بمصداق موت العالم موت العالم جتي ڪٿي
ابن جريح جو اهڙين وقت مڪه مشرف ۾ وڏو امام هو جڏهن امام صاحب جي وفات
جي خبر ٻڌائين تڏهن افسوس ڪري انا لله وانا اليه راجعون پڙهي فرمايائين ته اڄ علم
دنيا مان لڏي ويو

شعبه بن الحجاج جو بصره جو امام ۽ امام صاحب جو استاد هو اها خبر ٻڌي نهايت
ارمان ڪيو ۽ ڪلمون ترجيع جو پڙهي چيائين ته ڪوفي جو ڏيئو اڄ وسامي ويو افسوس مسلمانو
اوهين وري ابو حنيفه جو مثل ۽ نظير نه ڏسندؤ۔ عبدالله بن مبارڪ هڪ واقعه
بدن کان پوءِ بغداد ۾ آيو ۽ امام صاحب جي قبر تي پهچي زار و زار رنائين ۽ چيائين
رحمة ڪري شال توکي خدا تعالى اي ابا حنيفه تحقيق ابراهيم نخعي وفات ڪئي
مگر پهنجو جاءِ نشين ڇڏيائين ۽ حماد وفات ڪئي اهڙين پهنجو جاءِ نشين تو کي
ڇڏيو۔ مگر افسوس جو تو وفات ڪئي ۽ تهنجو جاءِ نشين تمام دنيا ۾ ڪو نه
آهي ۔ امام صاحب جي وفات جو ڏک فقط دوستن ۽ علمائن کي ٿيو بلڪ
سندس دشمن ۽ خود منصور کي به ارمان ٿيو ۽ پهنجي بد سلوڪي تي ارمان ڪرڻ
۽ پشيماني ظاهر ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهيو ۽ چوندو هو ته افسوس مون اهڙي

مظلوم شخص کي تڪليفون ۽ ايذاءَ ڏيڻ جو دنيا کان بالڪل پاسو ڪندا رهيو ۽ ماڻهن جي
ايذائن ۽ ظلمن تي صبر ۽ تحمل ڪندا رهيو ڪاشڪي پاڻ کان پوءِ پنهنجو مثال ڇڏي ويا ۾
جنهن مان اسان کي ايترو ارمان نه ٿئي ها ۽ جڏهن امام صاحب جي وفات جي خبر
ٻڌاءِ انهين وقت چيائين ته هو نه مون کي امام صاحب جي ڪري زندگي ۾ خواه مرڻ کان پوءِ
عقوبت ۽ سزا ملندي

مخفي نه رهي ته امام صاحب جو زهر سان مارڻ جي ڪري روايت آهي ۽ ڪن ڪتابن
۾ آهي ته پنهنجي موت سان بيماري جي ڪري قيدخاني ۾ وفات ڪئي آهيس
۽ ڪن جو خيال آهي ته قيدخاني کان ٻاهر وفات ٿي آهيس مگر اصح قول هي آهي
ته حالت حبس ۾ وفات ڪئي آهيس باقي اها ڳالهه نه آهي ته زهر سان شهادت
ٿي آهيس يا پنهنجي مرض سان وفات ڪئي آهيس مگر انهن بزرگوارن جو بادشاهن
جي هٿان مار کاڌي ۽ انهن قسم قسم تڪليفون ۽ سختيون اٺڻ

امام صاحب جي مزار شريف ۽ روضه پاڪ

امام صاحب جي مزار شريف هميشه زيارت گاهه خاص و عام ٿي رهي آهي سلطان
ملڪ شاهه سلجوقي جي زماني ۾ جو وڏو زبردست سلطنت وارو عادل ۽ فياض بادشاهه
ٿي گذريو آهي ابو سعد محمد بن منصور خوارزمي مستوفي الممالڪ جي
زير نگراني ۽ اهتمام سان سنه ٤٥٩ امام صاحب جي قبر تي نهايت وڏو عاليشان
قبو ٺهي تيار ٿيو ۽ انهي جي پاسي ۾ هڪڙي عمارت مدرسه جي تعمير ڪرائي وئي

جنهن ۾ حنفي عالمن ۽ طالبن جي پڙهڻ ۽ رهڻ لاءِ انتظام ڪيو ويو ۽ اهو پهريون مدرسو آهي جو بغداد ۾ نظاميه کان به اڳي ٺهي تيار ٿيو ۽ انهي جي متصل وري عام مسافرن ۽ مهمانن ۽ جهان جي سياحت ڪندڙن جي آرام ۽ آسائش لاءِ مسافرخانو خيراتي ٺهرايو ويو جنهن جي انتظام ۽ نگراني ۽ سرپرستي لاءِ هميشه ماڻهون ۽ مهتمم مقرر رهندا هوا تواريخ ۾ لکيو آهي ته جڏهن هي قبو ۽ خانقاه ٺهي تيار ٿيو تڏهن افتتاح جي رسم موجب بغداد جا نامور علماء معززين ۽ امرائن شامل ٿيا محفل ڪرائي ويئي جنهن ۾ مشهور شاعر ابوجعفر حاجبي به شامل هو ۽ هي شعر عمارت ۽ بانيڪار ۽ صناعي قبر جي تعريف ۾ نهايت پرمعنيٰ ۽ لطف وارا فصاحت ۽ بلاغت وارا چيا ۽

الم تر ان العلم كان مبدد ،، فجمعه هذا المغيب في اللحد

كذلك كانت هذه الارض ميتة ،، فانشرها فعل العميد ابي سعد

ترجمه ڪين نٿا ڏسو ته علم ڪهڙي طرح پريشان حال هو تانڪ هن صاحب هن قبر جي يعني ابوحنيفه جمع ڪيو اهڙي طرح سرزمين ويران ٿيل هئي جنهن کي ابوسعيد پنهنجي فضل احسان دوباره آباد ڪيو ابن بطوطه سياح پنهنجي مشهور سفرنامه ۾ جو آخرين دور خلافت عباسيه سنه ۾ لکيو ويو آهي انهي وقت اڄ ڪلهه بغداد ۾ ڪو به زاويه يعني تکيو ۽ مسافرخانو سواءِ مشهد ابي حنيفه جي جنهن ۾ مسافرن کي کاڌو خوراڪ ملي ٿو ڏسڻ ۾ نه آيو

علامه ابن حجر مڪي لکي ٿو ته امام صاحب جي وفات کان بعد علماء ۽ مشائخ

جن جي

دين جا سندس تعظيم ۽ تڪريم حياتي جي وقت جهڙي هميشه ملحوظ رکي آهي
۽ سندس قبر جي زيارت ادب ۽ اخلاص سان پڻ ڪئي آهي ۽ مشڪلات جي وقت
توسل انسان ڪيو آهي ۽ قضاء حاجات جي واسطي اها جاءِ ترياق الڪبر سمجهي
ويئي آهي جهڙي طرح اسانجو امام شافعي جڏهن بغداد ايندو هو تڏهن امام
صاحب جي زيارت تي ضرور ويندو هو ۽ انسان تبرڪ حاصل ڪندو هو ۽ چوندو
هو ته جڏهن مونکي ڪو مشڪل درپيش ايندو آهي تڏهن امام صاحب جي مزار شريف
تي وڃي ٻه رڪعتون نفل پڙهي دعا گهرندو آهيان ته اهو مشڪل بفضله تعاليٰ آسان
ٿيندو آهي - ۽ اڄ ڏينهن تائين بغداد ۾ سندن زيارتگاه مشهور معروف آهي
هي فقير جڏهن حضرت قبله گاهه جي همراه حج جي سفر تي وياسين تي تڏهن
بغداد ۾ حضرت امام صاحب جي مزار شريف جي زيارت کان مشرف ٿياسين جو سندن
وڏو عاليشان قبو بالڪل نئون ڪم ٿيل هو ۽ پاسي کان وڏي مسجد آباد هئي جنهن
وضو ڪري نفل پڙهيو ويو ۽ اسانکي سان معلوم ٿيو ته هي تازو ڪم مرمت ۽ صفائي جو
سلطان عبد الحميد خان ڪرايو آهي

حضرت شاه آغا مجددي

حقي ... حضرت شاه آغا مجددي
حضرت قبله گاهه حقي ... حضرت خواجه
محمد حسن جان مجددي

باب ٽيون منجهه بيان انهن عالمن ۽ امامن ۽ اوليائن جي

هن امام صاحب جي مدح ۽ ثنا جو اهي نهايت زوردار الفاظ ۾ ڪمال اخلاص ۽ حسن اعتقاد سان ڪئي آهي ۽ سندس ڪمالات علميه و عمليه جون زوردار شاهديون ڏنيون آهن - جيڪي سندن خاص شاگرد ۽ مذهب جا مقلد علماء ۽ اوليا ٿي گذريا آهن - انهن تي شمار ڪري نٿو سگهجي فقط انهن وڏن عالمن سڳورن مجتهدن ۽ محدثن ۽ خاص ڪري اهل تصوف وارن اوليائن جو ذڪر ٿيندو جيڪي امام صاحب جا هم عصر يا قريب زماني جا هوا ۽ جن جي جلالت شان ۽ سچائي ۽ بزرگي تي سڀني جو اتفاق آهي جن جو آهي ۽ سندن اقوال ۽ احڪام دنيا جي اسلام لاءِ حجت ۽ دليل آهن ۽ موافق خواه مخالف انهن جي ڪتابن ۽ اقوالن مان انهن جي واسطي دليل ورتا آهن ۽ شريعت ۽ طريقت جو دارومدار انهن تي آهي علي الخصوص اهي علماء جي پاڻ بنفسه مستقل مذهب وارا هوا ۽ امام صاحب جي مذهب جا خواه مقلد نه هيا سي پڻ هوا ۽ مجتهد في المذهب ۽ غير جانبدار هوا تنهن ڪري انهن جي شاهدي ۽ انهي مخالفن وٽ به زياده مستند ۽ معتبر هجي ۽ حق لوڪي ڪان سواءِ جو ڪو باعث مدح جو انهن کي نه هجي ۽ گمان تعصب ۽ طرفداري جو انهن ۾ امڪان نه هجي جهڙي طرح چون ٿا آهي ته ومليحة شهدت لها ضراتها والفضل ما شهدت به الضرائر

ترجمه منهنجي محبوبه اهڙي ته سهڻي ۽ خوب صورت آهي جنهن جي حسن ۽ جمال

جي ڪمال

باڪمال جي ساک سنڌ ۾ پيدا ٿيون ڏين ٿيون ـ بيشڪ ڪمال حسن جو هوئي آهي
جو پيمانن تي ٻاهرين شاهدين ڏيڻ لاءِ مجبور ڪري ٿي ڳالهه ۾ ياد رکڻ گهرجي ته هن زماني
۾ بيجا خوشامد ۽ تعريف ڪرڻ جو دستور نه هو غير واجبي القابن ۽ آداب جو رواج ڪونه هو
مبالغه آميزي کي پسند نه ڪندا هئا - زمانن خيرالقرون ۾ ترقي اسلام جو هو ساده
سو ڏي مسلماني هئي رڳي ريا کان هو ڪونه هو خصوصاً طبقه علماء ڪرام ته نهايت غور
۽ تحقيق کان پوءِ ڪنهن جي تعريف ۽ تائيد ڪندا هئا ۽ تمام خاطري ۽ اطمينان حاصل ٿيڻ کان
بعد انهي قابل قبول ۽ صحبت سمجهندا هئا ۽ جيتري درجي جي لياقت ۽ حقدار
انهن ڏسندا هئا فقط اوتري قدر مدح ۽ ثنا ۽ تعريف تي اڪتفا ڪندا هئا جو ڪي
زماني جهڙي فضولي ۽ خوشامد پرستي هن وقت ڪانه هئي ۽ نه ڪو اهڙا خطاب علامه دهر
۽ شمس العلماء جهڙا مروج هيندا هوا - جنهن جهڙو عيب صواب ڏسندا هئا بروقت چئي
ڏيندا هئا ۽ جنهن ذري برابر غل غش ڏسندا هئا انهي جو قول قابل قبول ۽ عمل نه
سمجهندا هئا - هتي اسين علمائن ۽ اوليائن ۽ محدثن ۽ فقيهن
جا زرين اقوال نقل ڪندا سين ۽ انهن جا نالا جن سان مشهور ۽ معروف هجن خواه
نالا هجن يا لقب ۽ ڪنيتون " بترتيب حروف تهجي لکندا سين وبالله التوفيق
پهرين تيمناً ۽ تبرڪاً نالي امام احمد بن حنبل جي سان شروع ٿا ڪريون جو مذهب
حنبلي جو پيشوا ۽ چوٿون رڪن اسلام جو ۽ استاد اهل حديث هو ذهن تڪن خد بقي
جو حافظ هو سند س ورع ۽ تقوى ۽ استقامت علم ۽ عمل جهان ۾ مشهور ۽

ضرب المثل آهي - ۽ غوث الثقلين محي الدين سيدنا الشيخ عبد القادر جيلاني
رضي الله تعالى عنه سندس مذهب جو مقلد ۽ پيروي ڪندڙ آهي ۽ محدثن جو
قول آهي ته جهڙي طرح ابن تيميه ۽ علامه سبڪي ۽ امام سخاوي تصريح ڪئي آهي ته
جڏهن ته امام احمد بن حنبل فقط روايت ڪري ٿو انهن جي ثقه ۽ معتبر هجڻ لاءِ ڪافي
دليل آهي جو جا ڪيڪه پاڻ مٿن جي توثيق ۽ تعديل ڪري ۽ هن جي تعريف ۾ هميشه
رطب اللسان هجي سو امام احمد بن حنبل فرمائي ٿو ته امام ابو حنيفه علم ۽ تقوى، زهد ۽
آخرت جي طلب ڪرڻ ۾ انهي حد درجه ڪمال کي پهتل هو جو ڪوئي انهي حد کي پهتو
۽ امام اعظم کي جيڪا تڪليف بادشاه کان پهتي هئي ۽ انهي سبب قيد خاني ۾ وفات
ڪيائون ساجن ته هن امام احمد بن حنبل ياد ڪندو هو ته هن امام صاحب تي رحمة
جوندو هو ۽ انهن مان روندو هو — توفي سنه ٢٤٢

ابراهيم بن عكرمه مخزومي

فرمائي ٿو ته مون پنهنجي چار ۾ ابو حنيفه کان وڌيڪ ڪوئي عالم زاهد ۽ پرهيزگار ۽ علم ۽
عبادت ۾ ڪونه ڏٺو

ابراهيم بن ادهم بن منصور بلخي مشهور اوليائن مان صاحب ولايت ۽ ڪرامت
جو آهي - بادشاهي ڇڏي فقيري اختيار ڪيائون ۽ امام ابو حنيفه کان روايت ڪندڙ
۽ امام صاحب جو صحبتي ۽ فيض يافته هو مذهب ۾ امام صاحب جو تابع هو
سفيان ثوري ۽ فضيل عياض جو صحبتي هو — توفي في الشام سنه ١٦٦

ابن سيرين محمد ابن سيرين رئيس المعبرين مولى انس بن مالڪ خادم الرسول صلى الله
تعالىٰ عليه وسلم جليل القدر تابعي آهي علم تعبير جو عالم بي نظير آهي ۽ الهين ڏني عجيب
عجيب ڳالهيون سنڌس مشهور ۽ معروف آهن جن ۾ امام صاحب جي ڪن
خواب جو تعبير ونائس ڪرايو تڏهن پاڻ چيائين ته هي شخص علم دين ۽ شريعت کي
اهڙو ڳولي ڪڍندو جو سڀ ڳالهيون ترتيب ڏيندو جو ٻيو ڪو اهڙو نه ڪري سگهندو

ابن جريج عبد الملڪ بن عبد العزيز ابن جريج القرشي فقه ۽ حديث جي امامن
مان مشهور عالم آهي اهو شخص آهي جو اسلام ۾ اولاً اول تاليف ۽ تصنيف
ڪئي آهي بس امام احمد جيو آهي ته ابن جريج علم جو معدن آهي توفي سنه ١٤٩
وقيل غير ذالڪ – احياء ۾ آهي ته ابن جريج جيو آهي ته قد بلغني عن كوفيكم
هذا النعمان بن ثابت انه شديد الخوف لله تعالى روح ابن عباده روايت ڪئي
ڪري ته اسين ابن جريج جي مجلس ۾ ويٺا هواسين ته ڪنهن ماڻهن خبر وفات جي حضرت
امام ابو حنيفه جي آندي تڏهن ابن جريج افسوس ڪري انا لله وانا اليه راجعون
پڙهي فرمايائون ته امام ابوحنيفه جي فوت ٿيڻ ڪري علم جو ڏو حصو فوت ٿي ويو
جو اهڙو وڏو عالم انتقال ڪري ويو ۽ پڻ ابن جريج کان روايت آهي ته امام صاحب
کي چوندو هو ته اي ابا حنيفه جيڪو مسئلو دين جو جنهن تي تو فتوى ڏني آهي
تنهن جي واسطي صحيح حديث اسناد مان مون وٽ موجود آهي . وڪيع علي بن
المديني جو به اهڙو چوڻ آهي

ابن ابي ليلي محمد بن عبدالرحمٰن بن ابي ليلى الانصاري الڪوفي وڏو فقيه عالم ۽ قاضي آهي ٣٣ سال ڪوفي جو قاضي ۽ مفتي ٿي رهيو آهي شعبي کان علم فقه جو حاصل ڪيو آهيس ۽ سفيان ثوري جهڙو هو. فقها ابن ابي ليلي وابن شبرمه سندس چوڻ آهي ته هڪڙي ڏينهن حضرت عطاء جي مجلس ۾ ويس ۽ مون کان مسئلا پڇيا ۽ حاضرين مجلس مان ڪنهن شخص عجب ورتو ۽ انڪار ڪيا ۽ تنهن تي عطاء چيو ته هو عالم مون يعني هو مون کان وڏو عالم آهي پوءِ ان آئون مسئلا پڇندس

ابن شريح

مسند خوارزمي ۾ انهين کان روايت آهي ته هڪڙي ڏينهن سندس مجلس ۾ ڪنهن ماڻهون امام صاحب تي طعنون هڻيون ۽ گلا ڪيا ۽ ابن شريح انهن تي غصو ڪري فرمايو ته او جاهل نادان لوڪ اهڙي امام جي حق ۾ طعنون ٿو ڪرين جو سڀني امت جا ٽي حصا علم جا انهين لاءِ تسليم ڪيا ويا آهن باقي هڪڙو حصو تنهن ۾ به هو ٻين سان شريڪ ۽ حصه دار آهي ۽ سڀ جو انهن لاءِ تسليم نٿو ڪري   حديقه ص ٩٦

ابن عتبه

ابن عقبه

فرمايو آهي ته منهنجي اکين امام صاحب جهڙو عالم ڪونه ڏٺو آهي جو ڪوئي علم مناسڪ حج جو سکڻ گهري ته انهيءَ جائي مڪه معظمه ۾ آهي ۽ جي تاريخ احوال آنحضرت صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي غزائن جو معلوم ڪرڻ چاهي ته مدينه شريف وڃي ۽ جي علم فقه جو حاصل ڪرڻ چاهي ته ڪوفه ۾ وڃي امام صاحب جي اصحابن کان حاصل ڪري ـــه نور ص۳۴

ابن خلڪان قاضي احمد معروف بابن خلڪان شافعي مذهب پنهنجي مشهور ڪتاب تاريخ يعني "وفيات الاعيان" ۾ هنن الفاظن سان امام صاحب جي تعريف ڪري ٿو وڪان عالما عاملا زاهدا عابدا ورعا تقيا. ڪثير الخشوع دائم التضرع الي الله تعاليٰ ثم قال حسن الوجه حسن المجلس شديد الڪرم حسن المواساة لاخوانه ۽ پڻ سوانح عمري سندس مفصل ڇهن پنجن صفحن ۾ لکي آهيس ۽ چيو آهيس ته فمثل هذا الامام لايشڪ في دينه ولا في ورعه ولا في تحفظه

ابن عبد البر مالڪي ابو عمر يوسف بن عبد الله بن عبد البر العربي الاندلسي مالڪي مذهب جو نهايت وڏو عالم ڪامل صاحب تقويٰ ۽ ديانت جو هو. علم حديث ۽ فقه مذهب مالڪي ۾ سندس وڏا ڪتاب تصنيف ڪيل آهن پنهنجن ڪتابن جا بجا امام صاحب جي تعريف ڪئي آهيس ۽ چيو آهيس ته خبردار هرگز امام صاحب جي شان ۾ خفت ۽ گستاخي سان نظر نه ڪري ۽ سندس حق ۾ حاسدن

جي قول ۾ اعتبار ۾ ڪو فرق آهي جو ڪي خدا تعالیٰ جلشانه جو جومون ۾ ڏنو
ڪنهن کي فضيلت ۽ تقویٰ ۽ ورع ۽ فقه ۾ زياده امام ابوحنيفه کان ۽ جمهور امت
محمدي جو سندس قول ۽ مذهب اختيار ڪرڻ سندس فضل ۽ شرف علمي ۽ عملي
جي ڪافي دليل آهي الخ توفي سنه ٢١٣ ۾ الخ سال ۾ خطيب بغدادي وفات ڪئي
جو سندس همعصر ۽ هم پايه محدث هو جي امام حافظ المشرق ۽ هو امام حافظ المغرب هو
ابوبڪر وراق محمد بن عمرو الترمذي عالم عارف ڪامل شيخ الطريقة صاحب
تصانيف منجهه علم فقه ۾ جي آهي مذهب حنفي رکندو   توفي سنه
ابو حامد لفاف احمد بن خضرويه البلخي المتوفي سنه ٢٤٠ خراسان جي وڏن اوليائن
۽ مشهور مشائخن مان آهي

اسرائيل بن يونس توفي سنه ١٦٠ ابو يوسف اسرائيل بن يونس بن اسحاق ڪوفي
محدث ثقه ۽ فقيه ڪامل هو. امام بخاري ۽ مسلم سندس حديثن روايت
ڪيون.

ڪيون آهن ۽ امام احمد بن حنبل ۽ يحيي بن معين سندس ثقاهت تي شاهدي ڏني آهي پاڻ امام اعظم ۽ امام ابو يوسف کان حديث پڙهي آهيس ۽ علم فقه جو انهن کان حاصل ڪيو آهيس ۽ چيو آهيس ته امام ابو حنيفه انهن حديثن جو جن مان احڪام فقه جا معلوم ٿين زياده خبردار ۽ حافظ هو ۽ پڻ هي غور ۽ فڪر سان انهن مان احڪام معلوم ڪري علم فقه جو ماڻهن کي تعليم ڏيندو هو

اسد بن عمرو الڪوفي ڪوفه جو قاضي ۽ وڏو محدث هو امام احمد بن حنبل ۽ محمد بن بڪار وغيرهما انهن کان روايت حديث جي ڪئي آهي امام ابو يوسف جي فوت ٿيڻ کان پوءِ هارون رشيد انهيءَ کي بغداد جو قاضي ڪيو ۽ پڻ هي ڌيءَ سان شادي ڪيائين امام اعظم جي انهن خاص شاگردن جي جماعت مان آهي جي ڪتابن لکڻ ۽ قواعد فقه جي ٺاهڻ ۾ سانئس همراه هو ۽ ڇهه سال امام صاحب جو ڪاتب ٿي رهيو ۽ علم حديث ۽ فقه ۾ سندس شاگرد هو توفي سنه ۱۸۶

اعمش توفي سنه ۱۴۸ سليمان بن مهران معروف به اعمش مشهور تابعي ۽ وڏن علمائن مان آهي سفيان ثوري ۽ شعبه ۽ حفص بن غياث جهڙا محدث سندس شاگردن مان آهن نهايت خوش خلق ۽ لطيف مزاج هو سندس ظرافت ۽ لطافت جيون عجيب ڳالهيون مشهور آهن پاڻ امام صاحب جي گهڻي تعريف ڪندو هو ۽ چوندو هو ته امام ابو حنيفه نهايت دقيق ۽ باريڪ مسئلا فقه جا ڄاڻي ٿو ۽ پڻ هي قلب جي نور ۽ طبع جي روشنائي سان انهن کي ظاهر ۽ روشن ڪري ٿو هڪ دفعو ڪنهن

شخص مسئلو پڇيس پاڻ فرمايائين ته انهيءَ جو جواب باصواب توکي نعمان بن ثابت وٽان
ملندو جو مونکي يقين آهي ته هن جي علم ۽ عمل ۾ گهڻي برڪت عطا ٿيل آهي نوٽ ٦٩
خيرات الحسان ۾ علامه ابن حجر مڪي لکي ٿو ته امام صاحب جي خصوصيات مان آهي
جو تابعين جي زماني ۾ پاڻ شرعي فتوائون ڏيندو هو تابعي سڳورا سندس قول تي
عمل ڪندا هوا جهڙي طرح اعمش رح جنهن حج جو ارادو ڪيو ته هن امام اعظم ڏانهن
ماڻهون موڪليا ته مناسڪ ۽ احڪام حج جا امام صاحب کان لکائي اچ ۽ هميشه چوندو
هو ته احڪام حج جا اوهانکي امام ابو حنيفه کان سکڻ گهرجن جو فرائض ۽ نوافل ج
جا ڄاڻين کان وڌيڪ ٻيو ڄاڻندڙ ڪونه آهي ٢ه سيف ١٨٦
امام اوزاعي ابو عمرو عبدالرحمٰن بن عمرو الاوزاعي امام اهل الشام امام جليل
الشان مشهور معروف صاحب اجتهاد جو آهي فقه ۽ اجتهاد ۾ جيئن مشهورن امامن
مجتهد جو آهيس ۽ محدثن وٽ امام مستند ۽ استاد سفيان ثوري ۽ عبدالله
بن مبارڪ ۽ ٻين محدثن جو آهي پاڻ زهري ۽ عطا کان روايتون ڪيون آهينس
علمائن ۽ محدثن جو سندس علم ۽ ثقاهت ۽ روايت ۽ علو شان تي اتفاق آهي
شام ۾ اهڙو ٻيو وڏو عالم ڪونه ٿيو آهي توفي سنه ١٥٧
عبدالله بن مبارڪ هڪ دفعه شام جي سفر ۾ جتي هن امام اوزاعي سان ملاقات
ڪئي ته هن امام اوزاعي پڇيس ته ڪوفه ۾ ابو حنيفه ڪير شخص آهي جو مذهب
۾ قياس ڪري ٿو ۽ نئون نئون ڳالهيون پيدا ڪري ٿو- هي اهو زمانو هو جو امام صاحب

جي اجتهاد

جي اجتهاد ۽ ذهانت جي شهرت ۽ آواز ملڪ ملڪ ڦهلجي ويو هو دنيا جي ڏسڻ ۾ جب
گهڻو وڌ ڳالهيون امام اوزاعي کي ٻڌڻ ۾ آيون هيون. تنهن عبدالله بن مبارڪ
مان ڪري آيو ۽ ان تان ٿيڻ کان پوءِ پاڻ سان امام صاحب جيون اهي علمي
روايتون ۽ مسئلا اهي امام اوزاعي کي آڻي ڏيکاريا ۽ جو هڪ مسئلي جي شروع
۾ لکيل هو ته قال نعمان ثابت امام اوزاعي غور سان ڏسي چيو ته هي ڪير ٿيو جنهن
جو جيد عالم آهي سو نعمان بن ثابت ڪير شخص آهي. عبدالله بن مبارڪ چيو
ته هي اهو شخص آهي جنهن کي ڪاهل اوهان مبتدع ٿا چئو. اهو امام ابو حنيفه شيخ
ڪوفه جو آهي جنهن جي صحبت ۾ آئون رهان ٿو تنهن امام اوزاعي پنهنجي ڳالهه
تي افسوس ظاهر ڪيو ۽ ڪي وري جڏهن حج جي موقعي تي امام صاحب سان پاڻ مليو
تنهن اهي مسئلا روبرو پڇيائين امام صاحب اهڙي خوبي سان تقرير ڪئي
۽ معقول جواب ڏنا ۽ جو امام اوزاعي حيران ٿيو امام صاحب جي وڃڻ کان پوءِ
عبدالله بن مبارڪ کي چيائين ته هي شخص پنهنجي فضائل ۽ ڪمالات جي ڪري
محسود الاقران ٿيو آهي بيشڪ منهنجي بدگماني غلط هئي جنهن جي ڪري آئون
افسوس ٿو ڪريان ۽ مرقات شرح مشڪواة ۾ آهي ته امام صاحب جا دلائل
۽ طرز استدلال ۽ شواهد امام اوزاعي ٻڌي چيو ته بيشڪ اوهين
حڪيم آهيو ۽ اسين عطار جهڙي طرح اها سڀ حڪايت جو تين باب ۾ مذڪور
ٿيندي. بهرحال مطلب ته امام اوزاعي کي غائبانه مخالفت کان امام صاحب

جي ڳالهه ٻڌائي آهي هئي انهيءَ جو مخالف اڄ ڏينهن سنڌ ۾ دلتي پيو هوندو مگر ڪامل
تحقيقات ڪرڻ کان پوءِ امام صاحب جي صداقت ۽ فضيلت ۽ ڪمالات علميه معلوم
ڪري پنهنجي خيالات کان رجوع ڪيائين ۽ امام صاحب جي تصديق ۽ تعريف ڪيائين
ظاهر آهي ته جو شخص اهڙي حيثيت سان تحقيقات ڪري پنهنجي خيالات ڦيرائي
ڪنهن شخص جي فضائل ۽ ڪمالات جو معترف ۽ قائل ٿئي اهو نهايت زبردست
تحقيقات ۽ زوردار دليلن جو نتيجو ۽ بنسبت انهن تعريف ۽ تصديق جي جا اصل
خوش اعتقادي ۽ موجوده حسن ظني تي مبني آهي زياده قوي ۽ قابل قبول ۽ اعتبار
آهي

بايزيد بسطامي شيخ المشائخ امام الاولياء طيفور بن عيسى

بشر حافي ابو نصر بشر بن الحرث الحافي زاهد عابد عارف ڪامل تارڪ الدنيا
مشهور اوليائن مان آهي سندس ورع ۽ زهد ۽ تقوى جون عجيب ڳالهيون

تذڪرة الاوليا